# चतुर्थोऽध्यायः

1. व्याकरणशास्त्रस्य विकासे शोधप्रबन्धानां योगदानं महत्वञ्च ।
2. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतभाषायाः शोधप्रबन्धकाराणां संस्कृतेत-राणां शोधप्रबन्धकाराणां च कालक्रमेण विकास-निरूपणम् ।
3. संस्कृतभाषायां संस्कृतेतरभाषायां च विरचितानां प्रमुखानां शोध-प्रबन्धानामकारादिक्रमेण विकासनिरूपणम् (परिचयो वैशिष्ट्यञ्च)।
4. अकारादिक्रमेण प्रमुखशोधप्रबन्धकर्तृणां शोधग्रन्थैः सह प्रणीता सूची।
5. अकारादिक्रमेण लघुशोधप्रबन्धकर्तृणां लघुशोधप्रबन्धैः सह प्रणीता सूची।

# अथ चतुर्थोऽध्यायः

## 1. व्याकरणशास्त्रस्य विकासे शोधप्रबन्धानां योगदानं महत्वञ्च

शुध् धातो घञ् प्रत्ययेसति निष्पन्नोऽयं शोधशब्दः। शोधस्य शब्दार्थोऽस्ति शुद्धं तर्हि प्रबन्धस्यार्थो-विशिष्टप्रकारेण बन्धनमिति । समासतः शोधप्रबन्धस्यार्थोऽस्ति-विशिष्टप्रकारेण गवेषणात्मकमन्वेषणात्म-कञ्च शुद्धः परिष्कृतः परिमार्जितः वास्तविको विमर्शितो ग्रन्थः । पक्षयोः शुद्धाशुद्धयोः मध्ये कतर शुद्धः संशोधनीयश्च कः पक्षः इत्यपि अनुसंधानविषये समाविष्टोऽस्ति तदा आङ्ग्लभाषायाः रिसर्च (RESEARCH) शब्देन साकं सादृश्यं भजते शोधशब्दः ।

**शोधप्रबन्धानामुद्भवो विकासश्च -**

वेद-वेदाङ्ग-रामायण-महाभारत-पुराण-गीता-न्याय-मीमांसासाहित्य-ज्योतिष-चादयेषु विषयेषु टीकाग्रन्थवद् बहवो शोधप्रबन्धग्रन्थाः काले काले विद्वद्भिः प्रणीता। व्याकरणशास्त्रेऽपि किमस्ति लेखनीयं यन्न लिखित्तम्, किमस्ति विचारणीयं यन्नस्याद् विचारितम्, किमस्ति विवेचनीयं यन्न स्याद् विवेचितमिति विचिन्त्य शब्दिकैः नागेशोत्तरकाले प्रणीता नैके शोधपरका ग्रन्थाः। स्वातन्त्र्योत्तरकालात्पूर्व शोधप्रबन्धकर्तृषु पं. श्री जयदेवः पं. मधुसूदन ओझा, वसन्तत्र्यम्बक शेवडे महाशयप्रभृतयो वैयाकरणा आसन्।

स्वातन्त्र्यात्परं शाब्दिकानां शोधलेखनसरिता किञ्चिद् तीव्रगतिमादधाति। कालेऽस्मिन् बहवो शब्दिका अभवन्। ये शोधप्रबन्धग्रन्थान् विरच्य

सरस्वतीसेवामकुर्वन्। तत्र चारूदेवशास्त्री डॉ. गौरीनाथशास्त्री. कालिकाप्रसादशुक्लः, आचार्य श्रीरामप्रसादत्रिपाठी, डॉ. भागीरथप्रसाद त्रिपाठी, युधिष्ठिरमीमांसकः, मणिनाथझा, प्रो. जी. बी. पलसुले, बच्चूलालोऽवस्थी, प्रो. एस. डी. लद्दू प्रभृतयः प्रमुखा आसन्। स्वातन्त्र्यात्परं मूर्धन्यशाब्दिकेषु सरस्वतीसमुपासकेषु सन्ति बहवो शोधप्रबन्धकाराः समग्रभारते, ये इदानीं सरस्वतीमुपसेवन्ते। तेषु डॉ. सत्यव्रतशास्त्री, डॉ. राममनोहरमिश्रः, श्री रामानुजताताचार्यः, एसः डी. जोशी, अवनीन्द्र कुमारः प्रभृतयः प्रमुखाः सन्ति ।

**टीकाग्रन्थेषु शोधप्रबन्धेषु च भेदः -**

यद्यपि बहवष्टीकाग्रन्था मूलग्रन्थानां दुरूहार्थावबोधनाय मूलग्रन्थस्याभिप्रायस्यालोचनाय च प्रणीताः समुपलभ्यन्ते। तथापि किमस्ति विशिष्टं को विषयो वर्तते विशेषो यत्र टीकाग्रन्था अपि तादृशमर्थस्पष्टीकरणेऽसक्षमाः वर्तन्ते यादृशमर्थस्पष्टीकरणे शोधप्रबन्धाः कुशला वर्तन्ते। टीकाग्रन्थानां शोधप्रबन्धानां च मूलभेदे विषयभेदो वर्तते । तद्यथा-

टीकाग्रन्था मूलग्रन्थानां शब्दतो व्याख्यानं कुर्वन्ति। टीकाग्रन्थानां लेखनन्तु समग्रग्रन्थे वा तस्य कस्मिन्नप्येकस्मिन् भागे क्रियते शाब्दिकैः। टीकालेखनक्रमे टीकाकर्तुर्विचाराः चिन्तनं मननं विषयविमर्शक्षमता च प्रामुख्यस्थानं भजते।

परन्तु शोधप्रबन्धेषु कस्यापि पूर्वलिखितस्य विषयस्य पक्ष-विपक्षसिद्धान्तस्य च मन्थनमालोडनं विलोडनञ्च कृत्वा याथातथ्यं सिद्धान्तो मतं पक्षश्च निश्चीयन्ते शोधप्रबन्धकर्तृभिः शाब्दिकैः। शोधप्रबन्धलेखनकालात्पूर्व शोधकर्तुर्मनसि समागताः नैके विचाराः मतानि सिद्धान्ताश्च विषयानुसारिणो सिद्धान्तानुसारिणो च समुचितानि सन्ति वा नेति सर्व पर्यालोच्यते। अत्र तेन शोधप्रबन्धस्य

विषयवस्तुविषये विभिन्नानां मतानां पक्षाणाञ्च विमर्शङ्कृत्वा व्याकरणसम्मत-सिद्धान्तः सुनिश्चीयतेऽन्ते ।

**व्याकरणशास्त्रस्य विकासे शोधप्रबन्धानां योगदानं महत्त्वञ्च-**

टीकाग्रन्थानामिव शोधप्रबन्धग्रन्थानामपि व्याकरणशास्त्रस्य गूढार्थाव-बोधनाय रहस्योद्घाटनाय उत मूलग्रन्थोक्तविचाराणां दुरुहवाक्यानामंशानां वा सारल्येन तार्किकक्रमेव चावबोधाय हृदयङ्गमाय च महत्त्वं दरीदृश्यते ।

समग्रभारतवर्षे व्याकरणशोधप्रबन्धलेखनस्य धारा प्रवाहमाना दृश्यते। स्वातन्त्र्योत्तरकालेऽपि बहवो शोधप्रबन्धा व्याकरणविद्वद्दिभः काले काले प्रणीता। तेषु तेषु शोधप्रबन्धेषु केचन सन्ति व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकस्वरूपमिधकृत्य विलिखिता केचन च नव्यन्यायशैल्यां प्रणीता विराजन्ते, केचन तु परिष्कारपद्धतिमनुसृत्य विरचिता समुपलभ्यन्ते।

शोधप्रबन्धेषु व्याकरणशास्त्रस्य विभिन्ना विषयाः बहवः सिद्धान्ताः नैकानि मतानि च पर्यालोवितानि काले काले व्याकरणविचक्षणैः शाब्दिकैः। तत्र स्फोटः शब्दब्रह्म प्रमाणानि धात्वर्थः परिभाषा शब्दशक्तिः पदपदार्थविभागः शब्दार्थमीमांसा परिभाषा शब्दार्थसम्बन्धश्चादयः नैके विषयाः सन्ति।

यथा पाणिनिविरचितामष्टाध्यायीमाश्रित्य विलिखिता नैके, शोधप्रबन्धा दृश्यन्ते तथैव पाणिनेरितरव्याकरणं कातन्त्रादि व्याकरणादिक-ञ्चादिधकृत्य परस्परं समीक्षात्मकं तुलनात्मकञ्च शोधप्रबन्धा विलिख्य शाब्दिकैः तात्कालि स्थितिः सुस्पष्टा।

स्वातन्त्र्योत्तरकाले व्याकरणशास्त्रमवलम्ब्य प्रणीता नैकेः शोधप्रबन्धाः काशीस्थविवद्भिर्यथावसरे प्रकाशिताः । तेषु प्रबन्धेषु केचन प्रतिष्ठिता दृश्यन्ते विद्वत्कुलेषु। यथा त्रिपाठिरामप्रसादेन सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

वाचस्पतिरित्युपाधये प्रस्तुतः 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षां' इत्याख्यो शोधप्रबन्धः पाणिनीयशास्त्राध्ययने नूतनमेव द्वारमुन्मिषति । ग्रन्थेऽस्मिन् षट्ष्वध्यायेषु व्याकरणदर्शनपद्धत्या प्रमाणानि व्यवस्थापितानि सन्ति । प्रबन्धेऽत्रानुसन्धातुः शास्त्रवैदुष्येण परम्पराज्ञानेन चापूर्वतैवोपन्ना।

अत्र मणिनाथ झा महोदयस्य 'ज्ञापकादर्शः', देवस्वरूपमिश्रस्य 'महाभाष्य निगूढाकूतयः', श्रीकान्तपाण्डेयस्य 'व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या सम्बन्ध-स्वरूपपर्यालोचनम्' त्रिपाठिनो राजनाथस्य 'नागेशकृतिषु तन्त्रस्य प्रभावः', त्रिपाठिनो हरिश्चन्द्रमणेः 'निपातार्थनिर्णयः', राधेश्याममिश्रस्य-'व्याकरण-शास्त्रदृष्ट्याजातिस्वरूपविमर्शः, भागीरथप्रसादत्रिपाठिनोधात्वर्थविज्ञानम्', शेषनाथमिश्रस्य 'शब्दानुशासने उत्सर्गापवादविमर्शः', जानकीप्रसादद्विवेदस्य-'कातन्त्रव्याकरणविमर्शः बदरीनाथ-सिंहस्य- 'शाब्दबोधविमर्शः, अवनीन्द्र कुमारस्य-अष्टाध्यायी पदानुक्रमकोशः प्रभृतयः प्रमुखाः शोधप्रबन्धाः प्रणीताः ।

इत्थं व्याकरणशास्त्रस्य बहवः शोधप्रबन्धा विराजन्ते येषामध्ययनेन न केवलं छात्राणामपितु विदुषामपि बौद्धिकव्यायामो भवति। शोधप्रबन्धानां प्रणयनेन व्याकरणशास्त्रस्य सैद्धान्तिका दार्शनिकाश्च विषयाः पक्षा वा व्याकरणशास्त्रमध्येतृषु बुद्धिपटले समागच्छन्त्यानायासेन। अष्टाध्यायी महाभाष्यो वाक्यपदीयं भूषणसारः परमलघुमञ्जूषा सदृशा व्याकरण-शास्त्रस्याकरग्रन्थाः सन्ति शोधप्रबन्धकर्तृणाङ्कृते। तस्माद् व्याकरणशास्त्रस्य विदुषां काले शोधप्रबन्धानां प्रणयने विमर्शे च गच्छति । शोधप्रबन्धानां प्रणयनेन संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्यानुदिनं विकासो भवति छात्राणामुपकारः सिद्धयति ।

## 2. स्वातन्त्र्योत्तरकालस्य संस्कृतभाषायाः शोधप्रबन्धकाराणां संस्कृतेतराणां शोधप्रबन्धकाराणाञ्च कालक्रमेण विकासनिरूपणम्

### 1. पं. गौरीनाथशास्त्री

### (कालः- 2.2.1906 ख्रिस्ताब्दतः 1991 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

**जीवनपरिचयः-**

स्वातन्त्र्योत्तरशाब्दिकविद्वत्कुलेष्वग्रगण्यस्य गौरीनाथशास्त्रिणो जन्म 2 फरवरीमासे 1906 ख्रिस्ताब्देऽभवत्। संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्ल-बंगला इत्यादीनां भाषाणां वेता आसीत् गौरीनाथशास्त्रिमहोदयः।

**अध्ययनकालः-**

प्रतिभासम्पन्नो महानुभावोऽयं एम. ए. परीक्षां प्रथमश्रेण्यां कलकत्ता विश्वविद्यालयतः 1931 ख्रिस्ताब्दे समुत्तीर्णवान्। ततश्च प्रेमचन्द रायचन्द स्कॉलर (P.R.S.) कलकत्ता-विश्वविद्यालयत् 1935 ख्रिस्ताब्दे प्राप्य तदनन्तरं ततो डी. लिट् इत्युपाधिमपि 1952 ख्रिस्ताब्दे गृहीतवान्। महोदयोऽयं 'शास्त्री' एफ. ए. ए. एस. तः कृतवान्।

**अध्ययापनकालः-**

महानुभावोऽयं नैकेषु विश्वविद्यालयेषु स्वीयसेवां प्रदत्तवान्। तद्यथा-गवर्न्मेन्ट कॉलेज कोलकातानगरे 1957 ख्रिस्ताब्दतः 1967 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं प्राचार्यपदं सुशोभितवान्। अयं लेक्चररूपेण प्रोफेसररूपेण च प्रेसीडेन्सी कॉलेज कोलकातामध्ये कार्यमकरोत्। उपकुलपति रूपेणऽयं बनारस सं. वि.वि. 1967 ख्रिस्ताब्दतः 1970 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं कार्यमकरोत्।

महानुभावो गौरीनाथोऽतिथिप्रोफेसररूपेण पञ्जाबवि.वि.वि., पटीयालानगरे 1970 तः 73 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्. जादवपुर वि. विद्यालये, ब्रूद्वा वि. विद्यालये, रवीन्द्र भर्तृहरि वि. विद्यालये, विश्वभारती वि. विद्यालये, बनारस वि. विद्यालये, सम्पू, सं. वि. विद्यालये, दरभङ्गा वि. विद्यालये, राजस्थान वि. विद्यालययेे कार्य कृत्वा तत्रत्यान् छात्रान् उपकृतमकरोत् ।

पौराणिक एवं वैदिक अध्ययन-शोध-संस्थाने, नैमिसारण्ये निदेशकपदे सेवां प्रदत्तवान्। एशियाटिक सोशाइटी कलकत्ता 1966 तः 67 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तमुपाध्यक्षपदे कार्य कृत्या 1978-76 ख्रिस्ताब्दपर्यन्त-मध्यक्षपदमलङ्करोत् ।

**कृतिपरिचयः-**

व्याकरण-वेद-धर्म-साहित्यशास्त्रेषु नैकान् ग्रन्थान् प्रणीतवान्। व्याकरणविषयेऽनेन आङ्गलभाषामाध्यमेना-पिशोधपरका ग्रन्था लिखिताः । अनेन विरचिता व्याकरणविषयकग्रन्थाः सन्ति-

1. 'फिलोसॉफी ऑफ वर्ड एण्ड मिनिंग' - संस्कृत कॉ. री. सीरिज 1956 ख्रिस्ताब्दे ।
2. 'ए स्टडी इन द डाइलेक्टिक ऑफ स्फोट' कोलकाता वि.वि. 1937 द्वितीयमुद्रण दिल्ली-1980 ख्रिस्ताब्दे ।
3. 'द फिलासफी ऑफ भर्तृहरिः'-1991 ख्रिस्ताब्दे ।

गौरीनाथशास्त्रिणा व्याकरणेतर धर्म-वेद-साहित्यादीन् विषयान-धिकृत्य बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः सम्पादिताश्चा-नूदिताः। अनेन 'संस्कृत साहित्यस्य इतिहास'

इत्याख्यो ग्रन्थो बंगालीभाषायां प्रणीतः, यस्य कोलकातातः 1966 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशनमभवत् । महानुभावोऽयं नैकान् शोधनिबन्धान् लेखान् च लिखितवान्। ये काले काले विभिन्नासु पत्र-पत्रिकासु प्रकाशिताः।

**सम्मानोपाधयः-**

गौरीनाथ शास्त्रिमहोदयः राष्ट्रपतिसम्मानेन 1977 ख्रिस्ताब्दे सम्मानितः। एशियाटिक सोसाइटी कोलकाताद्वारा विशिष्ट (ओनरली फैलोशिप) सम्मानेन सम्मानितः। एशियाटिक सोशाइटी फॉर आउटस्टेण्डिंग कॉन्ट्रीब्यूशन इन इण्डोलोजी संस्थया प्रदत्तेन 'सर विलियम जोन्स गोल्ड मेडल पुरस्कारेण सम्मानितः। कोलकाता विश्वविद्यालयेन भारतीय-चिन्तनम् विषये 'श्यामप्रसाद मुखर्जी मेमोरियल व्याख्यानमालायानयं 1966 ख्रिस्ताब्दे सम्मानितः ।

'विबुद्धजननीसभा' द्वारा 'विद्यावृद्धि', शंकराचार्य श्रृङ्गेरी द्वारा प्रदत्तः 'नवद्वीप' इत्युपाधिश्च प्राप्तवान्। सं. अकादमी लखनऊ द्वारा प्रदत्त पुरस्कारेण 1987 ख्रिस्ताब्दे सम्मानितः। जावदपुर वि. विद्यालयेन 1980 ख्रिस्ताब्दे डी. लिट् सम्मानेन सम्मानितः। महानुभावोऽयं 1960 ख्रिस्ताब्दे भारतीय सर्वकारस्य प्रतिनिधिरूपेण पञ्चविंशतितमे (25) सम्मेलने मास्कोमध्ये (रूसदेशम्) अगच्छत् ।

**विशेषः-**

गौरीनाथशास्त्रिमहोदयो नैकेषु भारतीयविश्वविद्यालयेषु विभिन्नविषयेषु समायोजितेषु गोष्ठीषु स्वीयमौलिकविचारान् प्रस्तुत्य तत्रत्यान् विदुषः छात्रांश्च लाभान्वितानकरोत्। अयं बहुषु विदेशीय विश्वविद्यालयेष्वुतिथि-आचार्यमलङ्कृत्य-गवेषणात्मकानि भाषणानि प्रदत्तवान्। तद्यथा यू. एस. एस. आर. जर्मनी देशे, नीदरलेण्ड्स्, फ्रांस, यू. के. इत्यादिषु देशेषु।

कुरुक्षेत्र वि. विद्यालये 1974 सप्तविंशतितमे (27) ततश्च शान्तिनिकेतनविश्वविद्यालये 1986 ख्रिस्ताब्दे त्रिंशत्तमे (30) समायोजिते अखिल भारतीय ओरियण्टल सम्मेलनेऽध्यक्षपदं सुशोभितवान्। नैकासु यू.जी.सी. संस्थया समायोजितासु गोष्ठीसु अध्यक्षपदमलङ्कृतवान् गौरीनाथशास्त्रिमहोदयः। शास्त्रिमहोदयस्य विषये दिङ्मात्रमेतत् प्रदर्शनम्।

## 2. 'पं. युधिष्ठिर मीमांसकः'

## (कालः - 1906 ईशवीयतः 1965 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

**जीबनपरिचयः-**

पं. युधिष्ठिरमीमांसकस्य पूर्वपुरुषः राजस्थानराज्यस्य पुष्करक्षेत्रान्तर्गते अजमेरमण्डलस्य 'विरकव्यावास' नाम्निग्रामे निवसमानो भारद्वाजगोत्रीय यजुर्वेदीय माध्यन्दिनशाखाया अध्येतारः सारस्वतब्राह्मण आसन्। पितामहस्तु रघुनाथमहोदयः पितास्तु पं. गौरीलालाचार्यो माता च यमुनाबाई आसीत । अस्य पिता आजीवकाय सन् 1908 ख्रिस्ताब्दे इन्दौरराज्येऽगच्छत् । तस्मिन्नेव राज्ये 'निमइ'[116] जिलान्तर्गते मुहम्मदपुरग्रामे 1906 ख्रिस्ताब्देऽस्य जन्म अभवत्।

**अध्ययनकालः-**

पं. युधिष्ठरमीमांसकः अलीगढं गत्वा स्वामी सर्वदानन्देन स्थापिते साध्वाश्रमे स्वाध्यायरतं भूत्वा पं. ब्रह्मदत्तजिज्ञासो पं. बुद्धदेवादयः विद्वद्भ्योऽध्ययनस्य स्ववसरं प्राप्तवान् । कतिचिद् दिनान्ते ब्रह्मदत्तजिज्ञासुना सह काश्यामागत्य महामहिम पं. चिन्नस्वामीशास्त्रिणः पं. पट्टाभिरामशास्त्रिणः च मीमांसाशास्त्रस्य पं. दुण्ढिराजात् न्यायवैशेषिकस्य पं. भगवतमिश्रात् 'कर्मकाण्डस्य च विधिवदध्ययनं कृतवान्। भवान्

---

116 का. की पाण्डित्य परम्परा-आ. ब. उपाध्याय, पृ. 602 प्र.सं. 1983

1921 ख्रिस्ताब्दतः 1935 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं पं. ब्रह्मदत्तजिज्ञासुसदृशः विदुषः सततशिष्यत्वं प्राप्तवान् ।[117] अनेन भवान् व्याकरण-मीमांसा-कर्मकाण्ड-वेदादीनां विषयानां गभीरं पाण्डित्यमर्जितवान्।

**अध्ययापनकार्यम् -**

पं. युधिष्ठिरमीमांसकः संस्कृतस्य गभीरं विद्वानस्ति। गुरोः (चिन्नास्वामीशास्त्रिद्राविडेति) मुखाद् विधिवदध्ययनङ्कृत्वा पाण्डित्यं प्राप्तवान्। मीमांसाशास्त्रे प्रकाण्डपाण्डित्येनैव स्वनामाग्रे सम्भवतः मीमांसकः इत्युपाधिं धारितवान्। मीमांसकमहोदयः बहून् विषयान् सम्यक्तया अधीत्यापि परीक्षासंबंध्या न कापि उपाधिमर्जितवान्। अतः स्वजीवकाय विभिन्नमहाविद्यालयेष्वपाठ्यत्। 1936 ख्रिस्ताब्दतः 1942 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् विरजानन्द साङ्गवेद विद्यालय लाहौरप्रान्ते व्याकरणस्य, 1943 तः 1947 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् अजमेरनगरे, 1950 ख्रिस्ताब्दतः 1955 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं 'पाणिनीय महाविद्यालय' मोतीझील वाराणस्यां च छात्रान् विद्यादानं कृतवान्।

**शोधकार्यम् -**

पं. युधिष्ठिरमीमांसकस्य छात्रावस्थायामेव शोधकार्य प्रति प्रवृतिरासीत् परिणामतो विगत 45 वर्षेषु' संस्कृते एकादश हिन्द्यां च षोडश-शोधपूर्णा निबन्धाः लिखिताः। शिक्षानिरुक्तव्याकरणवेदाः चादयैः विषयैः सम्बन्धिताः विंशति (20) दुर्लभाः महत्वपूर्णाश्च ग्रन्था सम्पादिताः । प्राचीनप्रौढ़शास्त्रीयग्रन्थानां हिन्द्यामनुवादेन सह व्याख्यामपि कृतवान् येषु महाभाष्यस्य प्रथमाध्यायद्वयस्य मीमांसासूत्रेषु शबरस्यामिनो भाष्यस्य च हिन्दीव्याख्या प्रकाशिता।

---

117 का. पाण्डित्य परम्परा-आ. ब. उपाध्याय, पृ. 603 प्र.सं. 1983

**ग्रन्थरचनाः-**

मीमांसकमहोदयेन बहवः मौलिकः शोधपरकाः ग्रन्थाः विरचिताः । यस्य सूची निम्नप्रकारेणास्ति-

1. संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्येतिह्यम् (भागः एकं द्वयञ्च)
2. वैदिक स्वरमीमांसा।
3. वैदिक छन्दोमीमांसा
4. काश्कृत्स्न-धातु व्याख्यानम्
5. माध्यन्दिन-पद-पाठ
6. महाभाष्यस्य हिन्दी व्याख्या (भाग त्रयम्)
7. ऋग्वेदभाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती कृत भागद्वयोः
8. ऋग्वेदस्य ऋक्संख्या
9. निरुक्तसमुच्चयः
10. मीमांसा शाबरभाष्य (हिन्द्यामनुवादो व्याख्याञ्च)

उपर्युक्तेषु शोधपूर्णग्रन्थेषु त्रयः प्रमुखाः सन्ति-

**1. संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्येतिह्यम्'-** ग्रन्थोऽयं त्रिषु वृहद्भागेषु प्रकाशितः । प्रथमभागे त्रयविंशति (23) प्राचीन वैयाकरणानामितिहासः, पाणिने पञ्चदशप्रमुखोत्तरवर्ती व्याकरणस्य प्रवक्तानामशीति (80) व्याख्यातृणामितिवृत्तं महता विद्वतया निबद्धम्। अनेनैव द्वितीयतृतीयभागयोः व्याकरणसम्बन्ध्युपयोगि विवरणं संकलितम् ।

द्वितीयग्रन्थे तु भगवान् पतञ्जलेः 'व्याकरणमहाभाष्यस्य' कतिचिदंशानां हिन्यामुनवादोऽस्ति । मीमांसकमहोदयेनास्य हिन्द्यामनुवादो भागद्वये प्रस्तुत्य स्वप्रकाण्ड विद्वत्तायाः परिचयं प्रदत्तम् ।[118]

तृतीये ग्रन्थेषु 'मीमांसा शाबरभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य' चतुर्णा पदानां हिन्द्यामनुवादः विस्तृता व्याख्या चास्ति ।

**पुरस्कारः-**

पं. मीमांसकमहोदयं भारत सर्वकारः 1977 ख्रिस्ताब्दे राष्ट्रपतेः पुरस्कारेणालंकृतवान् । राजस्थानराज्यस्य संस्कृत-शिक्षाविभागेन वेदस्य संस्कृतव्याकरणस्य च शोधकार्यायायं सहस्रमुद्राया अनुदानं 1963 ख्रिस्ताब्दे प्राप्तवान्। उत्तरप्रदेशस्य राज्यसर्वकारेण मीमांसकाय प्रत्येकस्मिन् ग्रन्थे सहस्ररूप्यकाणां पुरस्कारं प्रदत्तम् ।

## 3. पं. रामप्रसाद त्रिपाठी

**(कालः- 1920 ईशवीयतः विंशशतकख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)**

**जीवनपरिचयः-**

महोदयस्यास्योत्तरप्रदेशस्य जौनपुरमण्डले 'बोलछा' इत्याख्ये ग्रामे लालगंज पत्रालये पण्डितरामस्वरूपत्रिपाठिनो गृहे 1920 ख्रिस्ताब्दे दिसम्बरमासस्य द्वादशदिनांके जन्म अभवत्। सरयूपारीणब्राह्मणकुलोत्पन्नः साधुस्वभाववान् निश्छलव्यवहारसम्पन्न आसीत्।

---

118 काशी की. पा. परम्परा आ. ब. उपाध्याय पृ.-602-605 प्र.सं. 1983

**अध्ययनकालः-**

अयं पण्डितदेवनारायणत्रिपाठिनः (हरिनारायणतिवारी' महोदयस्य) शिष्यः तस्यान्तिमेषु दिनेषु व्याकरणशास्त्रे सुशिक्षितः प्रतिभाशाली विद्वानासीत् ।

**अध्यापनकालः-**

यथाऽयं प्रकृष्टो विद्वान् तथैवाऽस्ति सफलोऽध्यापकोऽपि। अस्य व्याकरणशास्त्रस्य प्रक्रियापरिष्कारयोरुभयोरंशयोः वैदुष्यं प्रशंसनीयमस्ति। अनेकेषु शास्त्रार्थेषु विजयप्राप्तेर्गौरवमस्यास्ति। अयं कतिचिद् वर्षाणि यावत् काशीहिन्दूविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणप्राध्यापक आसीत्। तदनन्तरं (वाराणसेय) सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये सन् 1965 ईशवीये प्राचीनव्याकरणदर्शनागम-विभागाध्यक्षपदे कार्यमकुर्वन्। अयं प्रौढ़ाध्यापनेन सुव्यवस्थितग्रन्थलेखनेन च विशिष्टाकीर्तिं प्राप्तवान्। सेवानिवृत्त्यनन्तरमस्मिन्नेव विश्वविद्यालये सम्मानितप्राध्यापक आसीत्। अयं 1987 ख्रिस्ताब्दे सागरविश्वविद्यालये 'अतिथि-आचार्यः (विजिटिंग प्रोफेसर) आसीत् । इतः पूर्वमयमुत्तरप्रदेशसंस्कृत-अकादम्योपाध्यक्षपदे कार्यमकरोत् ।

**कृतिपरिचयः-**

अस्याऽनेके निबन्धाः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सारस्वती-सुषमा इत्याख्यशोधपत्रिकायां प्रकाशिताः भवन्ति । अस्य मौलिकगवेष-णामूलकः शोधप्रबन्धोऽस्ति - 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाण समीक्षा'। अयमस्मिन् शोधप्रबन्धे सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयात् श्रेष्ठां 'वाचस्पति' इत्युपाधिमवाप्तवान् ।

**'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा' इत्याख्यः शोधप्रबन्धस्य महत्त्वम् -**

व्याकरणशास्त्रं न केवलमेकं शास्त्रमपितु दर्शनमस्ति। अतोऽस्मिन् प्रमेयप्रमाणयोः विवेचनं क्रमानुसारं कृतम्। महर्षिपतञ्जलेरारभ्यो महावैयाकरणनागेशभट्टपर्यन्ताचार्याणां स्वमौलिकग्रन्थे अनयोः प्रमेयप्रमाणयोः विवेचनाः स्थाने-स्थाने कृताः। तथापि सम्पूर्णसिद्धान्तानामेकत्र व्यवस्थितरूपप्रदानस्य प्रयासः प्रायः न्यून एवासीत्। अस्याभावस्य पूर्तिरनेन शोधप्रबन्धेन महत्या योग्यतया अभवत्। अस्याध्ययनमेकस्य नासीदपितु तुलनात्मकमासीत्। तत्तत् प्रमाणानां व्याकरणदिशास्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य च निरूपणात् पूर्व तेषां न्यायादिषु दर्शनेषु बहुशः विवेचितरूपस्य प्रमाणपुरः सरं स्पष्टं प्रतिपादनकृत्वा ग्रन्थकारः स्वविवेचनं तुलनात्मकं व्यापकं च विधाय श्लाध्यप्रयासमकरोत् ।

**अनेन विरचिता अन्यग्रन्थाः**[119] -

1. सिद्धान्तचिन्तामणिः (खण्डद्वयम् नियमसूत्रस्वरूपालोक, अपवादः सूत्रस्वरूपालोकश्च) ।
2. विविधनिबन्धसंग्रहः ।
3. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा-तात्पर्यनिरूपणान्ता कलाकुञ्जिका-टीकया सहिता हिन्दी टीका'।
4. शिक्षासंग्रहः - सम्पादनम्
5. रुद्रयामलम् सम्पादनम्
6. तन्त्रसंग्रहः सम्पादनम्

---

119 का. की. पा. परम्परा-आ. ब. उपाध्याय, पृ. 472, सं. 1983

7. गौरवाभिसन्धिप्रकाशः सन् 1953

8. वैयाकरणभूषणसारः सुबोधिनीटीका ।

**प्रमुखाः शिष्याः-**

शिष्यसम्पद्दृष्ट्याऽप्याचार्यत्रिपाठिनो महान्तः सौभाग्यशालिनः। एतेषां शिष्या देशस्य विभिन्नेषु विश्वविद्यालयेषु विद्यापीठेषु चाचार्य-प्राचार्य-प्रभृति-पदेषु विराजमानाः संवर्द्धयन्ति प्राचीनां पाण्डित्यपरम्पराम् । तस्यानेकेषु शिष्येषु डॉ. रामयत्नशुक्लः, पं. देवस्वरुपमिश्रः, डॉ. रामकिशोरशुक्ल, (पूर्व प्रा.रा.सं. सं. जयपुरम्) स्व. डॉ. हिन्दकेसरी आर्य (पूर्व प्रा.रा.सं.सं. जयपुरम्) प्रभृतयः प्रमुखाः सन्ति।

**पुरस्कार उपाधिश्च-**

यथा संस्कृतं संस्कृतिश्च वाराणसीं विना तथैव वाराणस्यापि आचार्यत्रिपाठिमहोदयं विना विद्यायाः क्षेत्रे न प्राप्नोति परिपूर्णतामिति सर्वसम्मतं सत्यम्। भारतराष्ट्रपतिना स संस्कृतवैदुष्यक्षेत्रे आजीवनं विंशतिसहस्ररुपप्यकमितेन वार्षिकेण मानदेयेन सह सम्मानप्रमाणपत्रेण 1983 ख्रिस्ताब्दे सम्मानितः, पुरस्कृतश्च, उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादम्या 1986 ख्रिस्ताब्दे एकलक्षरुप्यकमितेन 'विश्व-संस्कृत-भारती' पुरस्कारेण, नवदेहलीस्थ श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृत-विद्यापीठेन च 'महामहोपाध्याय' इति सम्मानोपाधिना विभूषितः। अस्यां सम्मानपरम्परायां श्रद्धेयः श्रीत्रिपाठि-महोदय रामकृष्णडालमियाश्रीवाणीन्यासेन प्रवर्तितेन द्विलक्षरुप्यक-मितेनाखिलभारतीयपुरस्कारेणापि सम्मानितः ।[120]

---

120 भूमिका पा. व्या. प्र. समीक्षा आ. रामप्र. त्रि. 1997 ख्रि. द्वि. सं. वाराणसी

## 4. पं. मणिनाथ झा

## (कालः - 1928 तः-1988 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम्)

**जीवनपरिचयः-**

अयं मैथिलक्षोत्रियब्राह्मणानां 'पलिवार महिषी' संज्ञके वंशे 24.12.1928 ख्रिस्ताब्दे मिथिलावयव सरिसव-ग्रामैकदेशे 'पाहीटोल' संज्ञकस्थाने स्वगृहे जन्म गृहीतवान्। अस्य वंशावली मैथिलपञ्जी-प्रबन्धानुसारेण प्रस्तूयते-

वंशस्यास्य ज्ञातः प्राचीनतमः पुरुष नवमशताब्दीस्थः वत्सगोत्रीयः कपिलदेव आसीत्। तस्य पुत्रक्रमानुसारं पं मणिनाथमहोदयः सप्तदशो वंशधर आसीत्।

अस्मिन्नेव वंशे नवमपुरुषाद् अच्युतात् षष्ठः पुरुषो म. म. डॉ. गङ्गनाथ झा बभूव। अवकाशप्राप्त्यनन्तरमेव दुर्दैववशाद् पं. मणिनाथ झा महोदयः इहलोकलीलां समाप्य दिल्लीनगरे स्वर्वासाय 3-6-1988 तमे ख्रिस्ताब्दे 1. श्री वैद्यनाथ झा-प्राध्यापकः, लोहना सं. विद्यापीठे। 2. श्री प्रस्थानमकरोत्। अस्य सुयोग्यो द्वौ पुत्रौ स्तः जगन्नाथ झाः प्रा. लखनऊ के. वि. पीठे।

**अध्ययनम्-**

पं. मणिनाथ झा शर्मणः शिक्षा 1934-1943 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं सरिसवस्थसंस्कृत-पाठशालायां मधुसूदनमिश्रात् महावैयाकरण पं. दीनबन्धुझा शर्मणश्च संजाता। तत्राय 1943 ख्रिस्ताब्दे विहारप्रदेशे व्याकरणाचार्ये स्वर्णपदक सत्यवान्। ततश्च सुलतानगंजे भागलपुरे 1943 ख्रिस्ताब्दतः 1948 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं नैयायिकमूर्धन्यात् पं. रूपनाथ झाशर्मणो नव्यन्यायमधीतवान्। तदनन्तरं 1948 ख्रिस्ताब्दे स्वग्राममागत्य शास्त्रार्थमहारथी पं. मार्कण्डेयमिश्रात् कविशेखर बदरीनाथझा शर्मणश्च विविधविद्यामधिगतवान्।

**अध्यापनविवरणम् -**

स विभिन्नेषु महाविद्यालयेष्वध्यापनकार्यमकरोत्। प्रथमतः प्रधानाध्यापकरूपे 1946 ख्रिस्ताब्दतः 1952 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं संस्कृतमहाविद्यालयः रैयामः कार्य कृत्वा देवधरस्थिते संस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणप्राध्यापकरूपे 1952 ख्रिस्ताब्दतः 1955 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तमध्यापयत्। ततश्च 1955 ख्रिस्ताब्दतः 1960 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं रहीमपुरस्थीये संस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणप्राध्यापकपदमलङ्कृतवान्। तदनन्तरं व्याकरण-प्राध्यापक (रीडर, प्रोफेसर) रूपे 1960 ख्रिस्ताब्दतः 1988 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं श्री ला.ब.शा.रा.सं. विद्यापीठे देहल्यां छात्रान् संपाठ्य व्याकरणशास्त्रे सुयोग्यान् कृतवान् ।

**विशिष्टकार्यम्-**

1 अखिल भारतीय संस्कृतसम्मेलनम्, दिल्ली द्वारा नियुक्तिं प्राप्य बिहारप्रदेशसंस्कृतशताब्दीग्रन्थं, (2000) द्विसहस्रपरिमितानि पृष्ठानि लिखितवान्।

2. राजलक्ष्मीकृत श्रीमद्भागवतप्रकाशग्रन्थोपरि विदुषां सम्मतीनां सम्पादनम्।

**कृति-परिचयः -**

**1. ज्ञापकादर्शः -**

ग्रन्थोऽयं पण्डित मणिनाथ झा महोदयस्य पाण्डित्यपराकाष्ठाया ज्ञापकोऽस्ति। सोऽयं ग्रन्थ कामेश्वरसिंह दरभङ्गासंस्कृत वि. विद्यालये विद्यावाचस्पतिः (डी. लिट्) शोधप्रबन्धरूपेण 1982 तमे ख्रिस्ताब्दे समर्पितवान् उपाधिञ्च प्राप्तवान्। अस्मिन् ग्रन्थे पूर्वाचार्याणां समालोचना वर्तते। इत्थं ज्ञापकविचारपरम्परा संक्षेपेणोदीरिता । प्रस्तुतोऽयं ग्रन्थः साङ्गोपाङ्गतया अतिविशालो जातः। झा महोदयोऽनेकान् संस्कृत-

ग्रन्थान् निबन्धान् च लिखितवान् । स मैथिली भाषायामपि स्वलेखनी चालितवान्। तद्यथा-

1. सौन्दर्यानुभूतिः (संस्कृतानुवादः)- मूल लेखकोऽस्ति डॉ. नगेन्द्रः दिल्लीप्रदेशीय।
2. भारतीयसंस्कृतिः शिक्षा च-भारतशिक्षा-उन्नयन समिति, पचही (मधुबनी)।
3. संस्कृति-संस्कृत-सेवकाः दरभंगाराजस्य महाराजाः, परिवारश्च' वैदेही कला केन्द्रम्, पटना।
4. महातीचार सिद्धान्तः (मैथिलीभाषायाम्) वैदेहीकला केन्द्रम्, दरभंगा-1963 ।

**व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य विरचिता बहवः निबन्धा सन्ति। तद्यथा-**

1. व्यक्तिवादः (व्यजनासमीक्षा) म.म. उमेशमिश्र अभिनन्दनग्रन्थः प्रयागः।
2. लकाराणां कृतौ शक्तिः कर्तरि वा? - संस्कृत रत्नाकर, अप्रैल 1966।
3. शाब्दिकानां शब्दः संस्कृतरत्नाकरः दिल्ली-अप्रैल, 1967।
4. शब्दानां शब्दपरत्वमर्थपरत्वं वा बुलेटिन मिथिला विद्यापीठम्, दरभंगा-4,5-1968 ।
5. रप्रत्याहार विमर्शः डॉ. बी. आर. शर्मा अभिनन्दनग्रन्थः पूना ।

**वैशिष्ट्यम्-**

तस्य प्रौढ़ताः निर्भीकता, स्पष्टवादिता, निष्कपटता सर्वतोन्मुखी प्रतिमा च नितरां विशिष्टा आसीत्। दिल्लीराजधान्यां मैथिलानां सर्वथा अवलम्ब आसीत् ।

तन्माध्यमेन तत्र शतशश्छात्रा सौविध्येन् विद्यार्जनं कृतवन्तः । स्वायं सभायां स्वभाषणेन सर्वान् मुग्धान् कृतवान् तथैवाध्यापनशास्त्रार्थ-लेखनादिषु परमोच्चं स्थानमस्यासीदिति । दिल्लीस्थ विवेकविहारस्य विवेकानन्द महिला महाविद्यालये पं. मणिनाथ झा कृतमेकं पद्यं टेपरेकर्डरयन्त्रे सस्यैव स्वरे सुरक्षित विद्यते । प्रतिदिनं तस्य पाठानन्तरमेव तत्र कक्षा प्रारभ्यते। तद्यथा-

**सिता शान्ताकारा शशिविजयहाराम्बरधरा,**

**रमारामा-राकारमणवदनाराधितकरा।**

**सती साध्वी दिव्या विदितरचनाचारुरुचिरा,**

**सदा सा नो भूयादभिमुखकरी कापि चतुरा ।।** इति।।[121]

**प्रमुखाः शिष्याः -**

1. डॉ. कृष्णानन्द झा-व्याकरणविभागाध्यक्षचरः का.सि.द.सं.वि.वि. दरभङ्गा, बिहार,
2. डॉ. अर्कनाथ चौधरी, का. प्राचार्यः व्याकरणविभागाध्यक्षश्च जयपुरम्
3. डॉ. सतीश शर्मा- दिल्ली
4. डॉ. भवेन्द्र झा प्रोफेसर, श्री.लाल ब.शा.रा.सं.वि.वि. दिल्ली।
5. डॉ. सुधीर कुमार झा दिल्ली।
6. डॉ. सुरेन्द्र झा प्राचार्यः, रा.सं.सं., इलाहबाद
7. डॉ. शिवकान्त झा प्रोफेसर, रा.सं.सं., जयपुरम्
8. डॉ. विष्णुकान्त झा श्री ल.स.आ.सं.म.वि. देवघरम् ।

---

121 भूमिका - ज्ञापकादर्शनस्य - पं. श्री शशिनाथकृत सम्पादितः लेखः

## 5. पण्डितभागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशशास्त्री'

## सन्-1934 ईशवीये वर्षे

**जीवनपरिचयः-**

मध्यप्रदेशस्य 'सागर' मण्डलान्तर्गते विलइया' इत्याख्ये ग्रामे कान्यकुब्जब्राह्मणपरिवारे 1934 ख्रिस्ताब्दे (संवत 1961 वैक्रमाब्दे वर्षे आषाढशुक्लत्रयोदस्यां) जन्म अभवत्। अस्य पिता श्री यमुनाप्रसादतिवारी कान्यकुब्जवंशावतंस तन्त्रज्योतिषायुर्वेदशास्त्राणां सुप्रसिद्धो धुरन्धरो विद्वानासीत्। अस्य माता पार्वतीदेवी' अतीव धर्मपरायणा महिला आसीत्।

**अध्ययनकालः-**

अयं प्राच्यप्रतीच्योभयविधानुसन्धानविद्यामर्मज्ञः नव्यमार्गदर्शको विद्वान् पण्डितभागीरथ-प्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री' महोदयः स्वकीयां संस्कृतस्य प्रारिम्भकी शिक्षां गृहे सागरनगरे च सम्पाद्य वृन्दावने माध्यमिकी-शिक्षां प्राप्तवान्। ततश्च पञ्च वर्षाणि यावद् आचार्यसीतारामशास्त्रिशर्म महाभागात् न्यायव्याकरणसाहित्य श्रीमद्भागवतपुराणवेदान्त-शास्त्राणा-मध्ययनमकरोत्, योगसाधनाभ्यासञ्च सम्पादयत्। तदनन्तरमयं वाराणस्यां पण्डितशुकदेव झा महाभागात् प्राच्यनव्यव्याकरणशास्त्रस्य सर्वान् ग्रन्थान् पठितवान्। वेददर्शनाऽयुर्वेदज्योतिषपुराण-धर्मशास्त्रसाहित्यसङ्गीतादयः विविधशास्त्राणि चामन्थयत्। चन्द्रचट्टोपाध्यायादयं नवीन पारम्परिकोभय-विधशास्त्रीयानुसन्धान-शिक्षणं प्राप्तवान् ।

**अध्यापनकालः-**

अयं बहुषु भाषासु निपुणो कुशलो चास्ति। काश्यामयं लालेश्वर पाठशाला-भारतीयसाहित्यमहाविद्यालय-टीकामणिसंस्कृतकॉलेजेषु च पञ्च वर्षाणि व्याकरणशास्त्रमध्यापयत्। ततः परं वाराणसीस्थ संस्कृतविश्व-विद्यालये सीनियररिसर्चफेलो-प्रकाशनाधिकारी अनुसन्धान सहायकपदेषु च कार्यमकरोत्। 1970 ख्रिस्ताब्दे विश्वविद्यालयीये गवेषणालये निदेशकपदे नियुक्तिं प्राप्तवान्। तस्मात्कालादेवायमनुसन्धानप्रधानायाः त्रैमासिक्याः 'सारस्वती सुषमा इत्याख्यायाः संस्कृतपत्रिकायाः सम्पादकोऽभवत्। अयं पाणिनीयधातूनां स्वरूपम्। अर्थविकासो लोकप्रसार इत्येतेषु विषयेषु गंभीरश्चिन्तको वैयाकरणो विद्वानस्ति।

श्रीवागीशशास्त्रीमहोदयः 1964 ईशवीये वर्षे 'पाणिनीयधातु-पाठसमीक्षा' इति शोधप्रबन्धे विद्यावारिधि (पीएच.डी.) इत्युपाधिं, 1966 ईशवीये वर्षेऽयं 'वाचस्पति' इत्युपाधिञ्च प्राप्नोत् ।

**कृतिपरिचयः -**

पण्डितभागीरथमहोदयः **1. 'धात्वर्थविज्ञानम्' 2. 'पाणिनीय-धातुपाठसमीक्षा'** चेति शोधप्रबन्धग्रन्थद्वयं व्यरचयत्। (अमेरिकादेशस्य प्रथमः प्रौढ़संस्कृतज्ञः डॉ. डी. हिटनीमहोदयोऽपि अद्यतः शताधिकवर्षेभ्यः पूर्व पाणिनीयव्याकरणतथ्यानि व्यवेचयत्। तथापि तस्य धातूनां विषये मतमस्ति यत् एतावतीनां धातूनां कल्पना व्यर्थाऽस्ति। 'विएना राष्ट्रस्य जर्मन संस्कृतज्ञः डॉ ब्यूलरमहोदयः तथ्यमिदं व्याख्यातवान् प्रादर्शयच्च-यदापाततः अप्रचलितानामनेक-धातूनां प्रयोगाः पालिभाषायां प्राकृतभाषायाञ्च मिलन्ति। श्री वागीशशास्त्री कार्यमिदमग्रेसारयन्

प्रदर्शितवान् यद् भारतस्य प्रादेशिकभाषासु धातूनां प्रचलनं मिलति। तस्मात् पाणिनीय धातुनां काल्पनिकत्वपक्षः स्वयमेव विनस्यति।

**3. 'तद्धितान्तः केचन् शब्दाः'-** इत्याख्य लघुकायोग्रन्थोऽस्यास्ति। अस्यां रचनायां शब्दपर्याय-लोचनविषये समधिकं दृष्टिपातः कृतम्। अत्र केचन तद्धितान्ताः शब्दाः विवेचिताः, परन्तु तेषां विवेचनशैली अत्यन्त चमत्कारयुक्ता, तुलनात्मक-भाषाविज्ञानाध्ययनभूमिका, प्राचीननवीनोभय-शास्त्रानुशीलनयुक्ता शब्दार्थविवेचन-निपुणानां वैयाकरणानां दृष्टिमवश्यमा-कर्षयति । 'जिप्सीभाषा' इत्यस्मिन ग्रन्थेऽयं प्रादर्शयत् यत् भारतदेशात एव प्राचीनकाले भ्रमतां यूरोपीयदेशेषु गतानां जिप्सीप्रदेशीयानां भाषायां संस्कृतमूलकाः शब्दा विद्यमानाः सन्ति। तेषां गीतेषु हिन्द्या सह भोजपुरी-भाषायाः शब्दा अपि प्राप्नुवन्ति । श्री राहुलसांकृत्यायनमहोदयः रूसदेशे निवस्य जिप्सीलोकानां गीतानि संकल्प हिन्दी-साहित्य-सम्मेलन-पत्रिकायां प्रकाशयत् ।

4. अनुसन्धानपद्धतिः 5. संस्कृतवाङ्मयमननञ्च' अस्याऽन्यत् प्रमुख ग्रन्थद्वयमस्ति । प्रथमतया संस्कृतभाषायाम् अनुसंधानदिग्दर्शनं निर्देशनञ्च 'अनुसन्धानपद्धतिः' ग्रन्थः करोति। अस्मिन् ग्रन्थे सूत्ररुपेणानुसन्धान-विधीनामुल्लेखपूर्वकं मौलिकविचाराणामावाहनार्थं मनोवैज्ञानिका उपायाः वर्णिताः।

एतदतिरिच्यऽनेनवागीशशास्त्रीमहोदयेन बहवो ग्रन्थाः लिखिता सम्पादिता च। अनेन संस्कृतशिक्षणस्य नूतनविधिराविष्कृतः । अस्य विवरणं वागीशमहोदयेन हिन्दी-भाषया लिखिते ग्रन्थे 'संस्कृतसीखने की वैज्ञानिक एवम् सरल विधि' इत्याख्ये द्रष्टुं शक्यते।

**सम्मानोपाधिः -**

1982 ईशवीये वर्षे काशीस्थ पण्डितपरिषद् 'महामहोपाध्याय' इत्युपाधिमयच्छत्। अयमुत्तरप्रदेश सर्वकारेण सन् 1966 ईशवीये कालिदासपुरस्कारेण, 1968, 1972 वर्षयोः संस्कृतविविधपुरस्कारेण, सम्मानितः। उत्तरप्रदेशसंस्कृत-अकादमी 1980,1984 वर्षयोः संस्कृत-साहित्यपुरस्कारमयच्छत् ।

**प्रमुखः शिष्याः**

अस्य शिष्येषु श्री भालचन्द्रपाण्डेय-प्राणमोहनकुमार-डॉ. तेजपाल-शर्मसदृशाः प्रमुखाः सन्ति ।

## 6. डॉ. सत्यव्रतशास्त्री

**(कालः - 26.9.1930 ख्रिस्ताब्दतः संस्कृतसेवारतोऽस्ति)**

**जीवनपरिचयः-**

अभिनवपाणिनि डॉ. चारुदेवशास्त्रिणः पुत्रः श्रीरामकृष्णमहोदयस्य पौत्रस्य डॉ. सत्यव्रतशास्त्रिणः मूलस्थानं होशियारपुरमण्डले टांडा उडमुड समीपस्थ 'अहियापुरं' ग्रामोऽस्ति । अस्य जन्म सितम्बरमासस्य एकोनत्रिंशत् तारिकायां (26.9.1930) 1930 ख्रिस्ताब्दे वर्षेऽभवत्। अस्य नामकरणमपि लाहौरे मॉडल टाउन गृहे हर्षोल्लासेनाभवत् । अस्य मातुर्नाम रामरक्खी आसीत् । अस्य भगिनी सप्तवर्षीया अग्रजा 'उषाकपूर आसीत । उभौ भ्रातरो प्रातःकाले पित्रा सह भ्रमणायागच्छतां तदा भ्रमणवेलायां पिताष्टाध्याय्याः सूत्राण्यगदत् ।

सत्यव्रतमहोदयस्य विवाहोऽष्टमदिनाङ्के मार्चमासे (8.3.1957) 1957 तमे ख्रिस्ताब्दे स्वातन्त्र्यात्परञ्च मूलतः लाहौरस्थ 'मच्छीहट्टा' स्थानस्य संस्कृतविदुष्या उषया सहाभवत्। ततश्चायं क्रमशः इन्दनाम्नी पुत्री शरदनामकं पुत्रं च लब्धवान्।

**अध्ययनकालः-**

तस्य शिक्षा-दीक्षा तस्य पितुः चारुदेवशास्त्रिणो मार्गदर्शनेऽभवत्। चारुदेवशास्त्रिणश्छत्रच्छायां निवसन् तस्मादेवाध्यापनं प्राप्य डॉ. सत्यव्रतः पंजाबविश्वविद्यालयात् 'प्राज्ञ' परीक्षां समुत्तीर्णवान्। ततश्च व्याकरण-विशारदस्थाने व्याकरणमध्यमायां परीक्षायां साफल्यं प्राप्य पंजाबविश्वविद्यालयादेव शास्त्री परीक्षां समुत्तीर्णवान्। ततश्च डी.ए.वी. स्कूल लाहौरे नवमकक्षायां विधिवत् प्रवेशं लब्धवान्। विद्यालयोऽयं पंजाबप्रान्तस्य कतिपयेषु विद्यालयेषु प्रमुख आसीत्। विद्यालयदिवसानां स्मृतिषु आंग्लविषयस्याध्यापकस्य विश्वनाथमहोदयस्य तस्य जीवने अतिमहत्त्वमस्ति । मास्टर विश्वनाथस्य स्मृतयोऽध्यापि आह्लादयन्ति सत्यव्रतशास्त्रिणम्।

सत्यव्रत इन्टरपरीक्षां बी. ए. परीक्षां च अम्बाला छावनीस्थ गान्धी मैमोरियल नैशनल कॉलजतः उत्तीर्णवान् । एम.ए. परीक्षां जालन्धरतः उत्तीर्णवान्। तत्रैव डॉ. वेदकुमारी अग्रिमकक्षायामध्ययनरता आसीत् या सत्यव्रताय भातृवत् स्निह्यति। सत्यव्रतः पीएच.डी. उपाधये बनारस सं. वि. विद्यालये प्रवेशं लब्धवान्। शोधकार्यार्थं 'शक्ति कल्ट इन संस्कृत लिटरेचर' इति स्वीकृतविषयं परित्यज्य पुनः नूतनं 'कॉन्सेप्ट ऑफ टाइम एण्ड स्पेस इन वाक्यपदीय' इति विषयं चित्वाकार्यं प्रारभत्। पण्डित रघुनाथमहोदयः सत्यव्रतस्य वाक्यपदीयाध्ययनस्य निवेदनं स्वीकर्तु तस्य परीक्षां नीत्या वाक्यपदीयाध्ययनं प्रत्येकनिष्ठां च समावलोक्य तमध्यापयत्। ततश्च बनारसनगरे एव पं. शुकदेवमहाभागात् व्याकरणाध्ययनस्य स्ववसरं प्राप्तवान्।

शुकदेवझामहोदयेन विरचितस्य 'भूषणसारप्रकाशः' नामकलघु-ग्रन्थस्य प्राक्कथनस्य लेखनस्य सौभाग्यमपि बाल्यावस्थायां प्राप्तवान्।

बनारसे एव पण्डित दुण्डिराजाद् न्यायमपठत्। डॉ. गोपीनाथकविराजात् तन्त्रशास्त्रमध्यैत । तस्यशोधकार्य द्वष्ट्वा वासुदेव-शरणोऽग्रवालस्तु एतावत् प्रसन्नोऽभूत् यत् स स्वीय पुस्तकस्य 'इण्डिया एज नोन टू पाणिनी इत्याख्यस्य एकं प्रतिं स्वीयहस्ताक्षरेण सह पारितोषिके दत्तवान्। एतादृशं पारितोषिकममूल्यनिधि मन्यते सत्यव्रतशास्त्री।[122]

**अध्यापनकालः-**

डॉ. सत्यव्रतशास्त्री स्वीये सेवाकालेऽनेकान्यतिमहत्त्वपूर्णानि पदानि सुशोभितवान्। हंसराजकॉलेजे देहल्याम् अध्यापनाय पूर्व चितस्य सत्यव्रतस्य शोधकार्यसम्पन्नात्परं पुनः नियुक्तये विश्वविद्यालयस्यानुमतिं स्वीकृत्य प्राचार्य जी. एल. दत्त 17.7.1955 तमे ख्रिस्ताब्दे नियुक्तिमयच्छत्। तत्रायं एकनवम्बरमास 1957 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं कार्यमकरोत्। 2 नवम्बर 1957 ख्रिस्ताब्दतः कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालये प्रवराध्यापकपदे नियुक्तिं स्वीकृत्य 19 अगस्त 1956 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं कार्यमकरोत्। 19 अगस्त 1956 तमेवर्षेऽयं दिल्ली विश्वविद्यालयस्य विभागे प्राध्यापकोऽभूत्। ततश्च 1963 ख्रिस्ताब्दे तत्र रीडर पदं सुशोभितवान्। 13 अगस्त 1970 तमे वर्षे पं. मनमोहननाथ-घरपीठे प्रोफेसररूपे, संस्कृतविभागाध्यक्षरूपे च कार्यमकरोत् ।

दिल्ली-विश्वविद्यालये कला-संकाये डीन-पदं संस्कृत-विभागाध्यक्षपदं च सुशोभितवान् । 7 अक्टूबर 1977 ख्रिस्ताब्दतः 5 नवम्बर 1976 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तं चुलालौकार्न यूनिवर्सिटी, बैंकाक, थाईलैण्डदेशे विजिटिंग प्रोफेसर आसीत् । मार्चमासे

---

122 पो. इन्डि. सं. लिट्रेः ए क्रिटि सर्वे. मनीभाई. के. प्रजापति पृ. 404-410 प्र.सं. 2005

1980 ख्रिस्ताब्दे जोधपुरविश्वविद्यालये यू.जी.सी. संस्थाया विजिटिंग प्रोफेसर आसीत् । ततश्च 1983 ख्रिस्ताब्धस्य फरवरीमासस्य त्रयोविंशतिदिनाङ्कतः 1985 ख्रिस्ताब्दे अप्रैलमासस्य त्रिंशतदिनांकपर्यन्तं श्रीजगन्नाथ सं. वि.वि. पुर्याम् उपकुलपति-पदमलङ्करोत्। 1 फरवरीमासतः 31 मई 1985 ख्रिस्ताब्दपर्यन्तम् कैथोलिक यूनिवर्सिटी, ल्यूवननगरे, बैल्जियमदेशे विजिटिंग प्रोफेसर आसीत । तत परं 1982-83 ख्रिस्ताब्दस्य कार्यकाले यू.जी.सी. संस्था राष्ट्रीयव्याख्यात (नैशनल लेक्चरर) पदेऽपि नियुक्ति दत्तवती।

**कृतिपरिचयः-**

बहुमुखीप्रतिभासम्पनेन डॉ. सत्यव्रतेन व्याकरणशास्त्रे 'कॉन्सेप्ट ऑफ टाइम एण्ड स्पश इन वाक्यपदीयमिति' गवेषणात्मको दार्शनिकश्च शोधप्रबन्ध लिखितः। साहित्यशास्त्रविषयककृतिषु 'श्रीगोविन्दसिंहचरतिम् ग्रन्थस्य प्रकारानं पटियालास्थीयेन गुरुगोविन्दसिंह फाउण्डेशनेन 1967 तमे ख्रिस्ताब्दे कृतम्। अस्यां रचनायां डॉ. शास्त्रिमहोदयः साहित्याकादमी पुरस्कारेण सम्मानितः। ततश्च शर्मण्यदेशः सुतरां विभाति' रचनायाः प्रकाशनम् अखिल भारतीय संस्कृतपरिषदेन लखनऊस्थीतेन 1976 ख्रिस्ताब्दे कृतम्। तत परं इन्दिरागान्धीचरतिम्' इत्यस्य प्रकाशनं भारतीय विद्याप्रकाशनेन दिल्लीनगरस्थेन 1973 तमे ख्रिस्ताब्दे कृतम्। अनन्तरं 'थाइदेशविलासम् रचनाया प्रकाशनं ईष्टर्न बुक लिंकर्स दिल्लीनगरस्थेन 1976 ख्रिस्ताब्दे कृतम्। तदनन्तरं श्रीरामकीर्तिमहाकाव्य इत्यस्य प्रकाशनम् आंग्ल-थाई अनुवादेन मूलामलसचदेव-प्रतिष्ठानेन अमरनाथ सचदेव प्रतिष्ठानेन च

बैंकाकस्थितेन (थाईलैण्ड) अप्रैल 1960 ख्रिस्ताब्दे कृतम्। यस्य प्राक्कथनं थाइदेशस्य महाराज्ञ्या महाचक्री सिरिन्थौर्नमहोदया लिखितम् ।[123]

मानवीयभावनाभिः संपूरिता धाराप्रवाहयुक्तशैल्यां विरचिता तस्य कृतयः महाकाव्य, खण्डकाव्य, यात्राविवरणम्, पत्रकाव्यम्, लघुकवीनाम् लघुरूपकविधां च प्रस्तौति। सार्वभौमिक प्रवृत्ति युगानुरूपता च एतासां रचनानां विशिष्टलक्षणमस्ति यत् बोधतत्त्वे भावतत्त्वे शिवतत्त्वे चानुस्यूतमस्ति।

**क्रमेण रचनायाः परिचयः-**

1 बृहत्तरं भारतम् 2. श्रीबोधिसत्त्वचरितम् 3. श्रीगुरुगोविन्द-सिंहचरितम् 4. शर्मण्यदेशः सुतरां विभाति 5. इन्दिरागान्धीचरितम् । 6. थाईदेशविलासम् 7. श्रीरामकीर्ति महाकाव्यम् 8. पत्रकाव्यम् 6. षड्ऋतुवर्णनम् 10. जयदेवि स्वतन्त्रे 11. कोऽहम् 12. महाकविकालि-दाससाष्टकम्, 13. नपुंसकलिङ्गस्य मोक्षप्राप्ति।

सर्वप्रथमं इण्डोलोजिकल स्टडीज' नामकी शोध-पत्रिकायाः शुभारम्भं कृतवान्। कविर्मनीषी 1960 ख्रिस्ताब्दे 'श्रीबोधिसत्त्व चरितम्' नामकं महाकाव्यं विरच्य प्रमाणितमकरोत् यत् एको वैयाकरणोऽपि महाकविर्भवितुं शक्नोति ।

अस्य निर्देशने व्याकरणविषयकसम्बन्धानां शोध-प्रबन्धानां सूची प्रकाशिता अभवत् । तद्यथा-1 पतञ्जलि एज ए किटिक ऑफ कात्यायन एण्ड पाणिनि । 2. अनपाणिनियन सन्धि एण्ड सिन्टैक्स इन दि महाभारत 3. ए स्टडी ऑफ न्यास।

अस्यालोचनात्मककृतयरपि सन्ति । तद्यथा- 'एसेज आन इण्डोलोजी' 'स्टडीज इन संस्कृत एण्ड इण्डियन कल्चर इन थाईलैण्ड' आदयः। अनेन बहवः समीक्षात्मककतय विभिन्नविषयेषु प्रणीता। सत्यव्रतोषयोर्ग्रहे सरस्वती महती

---

123 पञ्जाब का सं. काव्य का योगदान महेशचन्द्र शर्मा 'गौतम् पृ. 28-29, सं. 2002, परिमल प्र. दिल्ली

स्वातन्त्र्येण नृत्यं करोति । तस्य गृहस्य संस्कृतमयस्य परिवेशस्य शोभनं चित्रणं तु वाराणसेय श्री वासुदेव द्विवेदिविरचिते पद्ये अङ्कितमस्ति । तद्यथा-

**वाणी गुञ्जति मञ्जु संस्कृतमयी येषां कुटुम्बे सदा,**

**वाणी नृत्यति वक्तृसु रसनामन्ये च येषां सदा।।**

**वाणी गायति गीतमद्यकविता छन्दांसि येषां हृदा,**

**श्री सत्यव्रतशास्त्रिणां गृहमहो वाग्ङ्गशालयितम् ।।**

**पुरस्कारः-**

सत्यव्रतशास्त्रिणे द्वाचत्वारिंशत्तमं "ज्ञानपीठ-पुरस्कार" थाइलैण्डस्य महाराज्ञी महाचक्री सिरिन्धौर्नमहोदया 19.8.2009 ख्रिस्ताब्दे नवदेहल्यां प्रदत्तवती।

## 3. स्वातन्त्र्यात्परं संस्कृतभाषायां संस्कृतेतरभाषायाश्च प्रणीतानां प्रमुखानां शोधप्रबन्धानामकारादिक्रमेण विकासनिरूपणम् (परिचयो वैशिष्ट्यञ्च)।

### 1. 'कॉन्सेप्ट ऑफ टाइम एण्ड स्पेश इन वाक्यपदीय'

**प्रणेता-डॉ. सत्यव्रत शास्त्री**

**(प्रकाशनवर्षः - 1950 ख्रिस्ताब्दः)**

बहुमुखीप्रतिभासम्पनेन डॉ. सत्यममहोदयेन 'कॉन्सेप्ट ऑफ टाइम एण्ड स्पेश इन वाक्यपदीयमिति गवेषणात्मको शोधप्रबन्धोऽयम् आङ्ग्लभाषायां प्रणीतः। शोधप्रबन्धेऽस्मिन् भर्तृहरिर्विरचिते वाक्यपदीये ये विषयाः प्रतिपादिताः तेषु सूक्ष्मातिसूक्ष्मविषयस्यापि स्पष्टीकरणं महता परिश्रमेण सरलरीत्या च प्रदत्तमत्र सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागेन।

शास्त्रिमहोदयस्य लेखनशैली न केवलं संस्कृतभाषायामपितु आङ्ग्लभाषायामपि सरला सरसा हृदयगम्या भावपूर्णा चास्ति। अस्याङ्ग्लभाषायामपि गति विशिष्टैवेति वक्तुं शक्नोमि ।

## 2. 'दि फिलासफी ऑफ वर्ड एण्ड मीनिंग' (शब्दार्थ-मीमांसाः)

### प्रणेता-डॉ. गौरीनाथ शास्त्री

### (द्वितीय सं. प्रकाशनवर्षः 1992 ख्रिस्ताब्दः)

शब्दार्थ मीमांसानामकोऽयं ग्रन्थः डॉ. गौरीनाथशास्त्रिण दि फिलासफी ऑफ वर्ड एण्ड मीनिंग इत्याख्यस्य शोधप्रबन्धस्यानुवादमात्रमस्ति। यद्यप्यस्य प्रकाशनं शास्त्रिणः निधनात्परं 1992 ख्रिस्ताब्दे सं. सं. वि. विद्यालयः वाराणसीतोऽभवत् तथापि शास्त्रिणा शोधप्रबन्धस्यास्य सकलानि प्रूफ-पत्राणि परलोकवासात् पूर्व दृष्टानि।

शास्त्रिणाऽस्मिन् ग्रन्थे ये सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः तेऽद्यापि प्रासङ्गिकाः सन्ति। शोधप्रबन्धेऽस्मिन्नष्टोन्मेषाः सन्ति येषु व्याकरणशास्त्रस्य दार्शनिकग्रन्थस्य वाक्यपदीयस्य सूक्ष्मतत्त्वानि न्याय-मीमांसा-वैदान्तैः सह शास्त्रिणा मन्थनं कृत्वा स्पष्टितानि। प्रत्येकस्मिन् उन्मेषे एकं विषयमधिकृत्य स्वीयविचारानलिखत्। तद्यथा-

**प्रथमोन्मेषे -**

'परमतत्त्व' इत्याख्ये प्रथमोन्मेषे शब्दब्रह्मणः स्वरूपम् लोकातीततत्त्वानि, सच्चिद्रस्वातन्त्र्यादयो गुणाः, किं शब्दब्रहा वेदान्तिनां ब्रह्मवानन्दस्वरूपमस्ति? कालशक्तिरूपे वर्णितस्य शब्दब्रह्मणः स्वातन्त्र्यम्. शब्दब्रह्म-कालशक्ति-कलानां च सम्बन्धः, किं भर्तृहरेः शक्तिः अद्वैतवाद इव शब्दब्रह्मणः सर्वशक्तिमत्ता, शब्दब्रह्मण एकतत्त्वम्, अपरिवत्त्वम्: नित्यत्वमित्यादयः विषयाः सन्ति।

**द्वितीयोन्मेषे -**

परमशक्तिनामके द्वितीयोन्मेषे वस्तुनिष्ठं जगत् शब्दब्रह्मणः शक्त्या अभिव्यक्तिः, कालः दिक् च अतिमहत्त्वपूर्ण शक्ती परमशक्ति वा कालशक्तिः परमशक्ति वा कालशक्ति-अविद्या प्रपञ्चबहुत्वस्य प्रदर्शनं करोतिः कालशक्ति जगतः सृष्टिस्थितिविनाशस्य नियामिका अस्तिः काले त्रीणिमतानि सन्ति ये इमं शक्तिः, आत्मा देवतारूपे पश्यन्तिः भर्तृहरेर्सिद्धान्ताश्च ।

**तृतीयोन्मेषे-**

कलाशक्त्या व्यापारनामके तृतीयोन्मेषे-कालशक्तेः रूपे शब्दब्रह्म जगतः निमित्तकारणं कलारूपे जगतः उपादानकारणञ्च कारणतायारूपे पञ्चसिद्धान्ता-आरम्भवादः संघातवादः परिणामवादः विवर्तवादः आभासवादश्चः, शब्दस्वरूपे त्रयाणां मतानामुल्लेखः शब्द अन्तर्वन्ती वायुरूपे, परमाणुरूपे आभ्यन्तरचैतन्यरूपे च परिणामवादेन विवर्तवादेन सह शब्दब्रह्मवादस्य तादाम्यस्वीकरणे काठिन्यमस्तिः इत्यादयः सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः।

**चतुर्थोन्मेषे-**

नामार्थसम्बन्धः नामके चतुर्थोन्मेषे सृष्टेर्द्ध धारे शब्दोऽर्थश्चः पश्यन्ती वा परा भर्तृहरेश्वरमोसिद्धान्तः? भर्तृहरिणा परायाः उल्लेखो न कृतः परवर्तिवैयाकरणैः आगमप्रभावान् परायाः स्वीकृतिः प्राचीनतर च त्रिपुरा साहित्ये वाचः निरूपणं विकासश्च, नागेशभट्टस्य मतम् तस्य समीक्षा च।

**पञ्चमोन्मेषे-**

सत्ता व्यावहारिकजगतः वर्णः पदं वाक्यं नामकेऽस्मिन् उन्मेषे पाणिनिपतञ्जलिभ्यां वाक्यस्याखण्डतायाः स्वीकृतिः वाक्यस्य स्वरूपविषये अष्टौ मतानि तेषु त्रीणि अखण्डपक्षे पञ्चखण्डपक्षे च।

**षष्ठोन्मेषे-**

'स्फोटशब्द' नामके षष्ठोन्मेषे प्रत्येकं अर्थवति शब्दे द्वे तत्त्वे ध्वनिः स्फोटश्च, पंतञ्जलिना शब्दस्य परिभाषाः कुमारिलस्याक्षेपः तस्य मण्डनमिश्रेण समाधानं दत्तम्। वैयाकरणानामप्यदृष्टसंस्कारपरिकल्पना आवश्यकी; व्याकरणस्योत्तरं कुमारिलपक्षे परिकल्पनानां बहवः संख्याः सन्तिः स्फोटः वा निरवयवः शब्दः एका परिकल्पना नास्ति, अपितु प्रत्यक्षतथ्यम्, कुमारिलस्यान्याक्षेपाणां समाधानम्, स्फोटस्य ग्रहणम्, अस्य क्रमिक अभिव्यक्तिः बौद्धमतं तस्य समालोचनाः स्फोट-सिद्धान्तस्य श्रेष्ठता।

**सप्तमोन्मेषे-**

शब्दार्थनामके सप्तमोन्मेषे-आकृत्तिवादः व्यक्तिवादः जातिवादश्च, जात्याकृतिव्यक्तिवादः, जातिविशिष्ट-व्यक्तिवादः, अपोहवादः, वैयाकरणस्य मतं महाभारतोक्तं वाजप्यायनव्याड्योः मतम्, पतञ्जलेर्मतम्, कौणभट्टस्य मतम्ः भर्तृहरेर्मतमित्यादयो विषयाः समाविष्टाः सन्ति ।

**अष्टमोन्मेषे -**

वाक्यार्थ नामकेऽस्मिन् उन्मेषे-अनेका विषयाः समालोचिताः सन्ति। तद्यथा-अन्विताभिधानवादः वाक्यमेकम् अस्तिः सावयवोऽस्तिः पदानाम् अर्था असम्बद्धा सन्ति अपितु अवयविकरूपे सम्बद्धा सन्ति, अन्वय पदार्थानाम-निवार्यमङ्गम्-

आपत्तयः, अन्योन्याश्रयदोषः द्विविधवाचकशक्ते कल्पना; वाक्यस्य सम्पूणार्थेन सह पदसम्बन्धस्य पूर्वज्ञानमसम्भवमस्ति, अन्योन्याश्रयदोषस्य द्विविधायावाचकशक्तेः आरोपाणां समाधनम्। शब्दार्थ विषये कुमारिल-प्रभाकरमतयोरूपस्थापनं समालोचनश्च कृतम्।

अभिहितान्वयवादः पदं यदि व्यक्ति वदेच्चेत तदनियतमस्तिः कुमारिलः स्वीकरोति यत् समग्रवाक्यमेव वाक्यार्थस्य निमित्तमस्तिः किन्तु वाक्यार्थ पदानां करणत्वेन योजयितुं न शक्यते, अर्थानां स्मृति एकाभिन्ना अस्तिः आकांक्षा-सन्निधि-योग्यताभिः पुष्टपदानां स्मृतिरन्वयबुद्धिं जनयतिः पदेन स्वाभाविकशक्तेः अर्थस्याभिव्यक्तिः अभिधाशक्त्या अन्वयज्ञानं स्वीकर्तु प्रभाकरस्य मतस्यालोचना, प्रभाकरः तथ्यवर्णपरकक्रियापरकयोः वाक्ययोः भेद स्वीकरोति कुमारिलमते व्यक्तेः प्रतीति आक्षेपेण वा लक्षणयाः कुमारिलस्य स्पष्टीकरणं पार्थसारथेः निष्कर्षश्च: शबरमहोदयस्य विचाराणिः लक्षणातात्पर्यो चित्सुखटिकया समन्वयः, भर्तृहरिर्यथार्थवादिनां मतान् स्वीकरोति शब्दः चैतन्यमस्तिः चैतन्यस्यैकत्वं तर्कमूलकचिन्तनस्य पूर्वमान्यताऽस्ति वाक्यस्य चरमार्थोऽपि प्रतिभा अस्तिः प्रतिमा अर्थोऽस्ति । वैयाकरणानां पक्षः नैयायिकमतस्य पदवाक्ययोः वाक्यार्थः सम्बन्धश्च सन्तोषप्रदो नास्तिः भर्तृहरेः पक्ष एकत्वस्य बहुत्वस्य परिणामो नास्ति स तु प्रारम्भादेवास्तिः व्यावहारिक वाक्यार्थः विषयरहिता-प्रतिमा; क्रियाकलाप एकान्तप्रज्ञात्मकावबोधनस्य परिणामोऽस्ति। वेदान्तमतस्य वैयाकरणमते साम्यम् अखण्डार्थस्य सामर्थ्य केवलं वेदेष्वेव न अपितु लौकिकवाक्येष्वपि दृश्यते इत्यादयः विषयाः समालोचिताः सन्ति।

## 3. धात्वर्थविज्ञानम्

### प्रणेता डॉ. भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

### (प्रकाशनवर्षः 1980 तमे ख्रिस्ताब्दः, सं.सं. वि.वि., वाराणसी)

ग्रन्थोऽयं मुख्यतो धातुप्रयोगानधिकृत्य प्रणीत आसीत्। यथाप्रसङ्ग क्वचित् क्वचिदेव तत्रार्थाः प्रदर्शिताः सन्ति । केषाञ्चन धातूनां बहवोऽर्था पाणिनिना स्वयं प्रतिपादिता धातुपाठे। संस्कृतवाङ्मये तेषामपि धातूनां बहवोऽर्था निर्दिश्यन्ते येषामेक एवार्थः पाणिनिना पठितः। तेषामर्थत्वे कारणानि न प्रस्तूयन्ते।

यथासम्भवं संस्कृतवाङ्मयं निर्मथ्य निरुपसर्गाणां सप्तपञ्चाशद्धातूना-मिहार्थविवेचना कृता त्रिपाठिना भागीरथप्रसादेन। तुलनार्थमार्यवर्गीयाणां विविधानां भाषाणां धात्वर्था अपीह यथास्थलमुपन्यस्य विवेचिताः। केषु देशेषु ता भाषा भाष्यन्ते, भाष्यन्ते स्म वेति जिज्ञासूनां ज्ञानार्थमार्यभाषाचक्र-पत्रमप्युपोद्घातानन्तरं संयोजितमस्ति । गवेषणाप्रबन्धे विवेचिता अर्थाः समुद्धताः श्लोकाः, धातवः व्याकरणादिशास्त्रवचनानि, उद्धृता भाषाशब्दा, विशिष्टशब्दाः, धात्वर्थबोधकानि-प्रयोगोदाहरणानि, वेदोपनिषदादिवचनानि, उद्धृतश्लोकानां चरणाश्चेह परिशिष्टेषु वर्णक्रमेण तथा व्यवस्थापिताः यथा ग्रन्थगतविषयास्तत्र दर्पण इव प्रतिबिम्बताः स्युः।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे समुपलब्धानां पाणिनीयापाणिनीयानां सर्वेषां धातुपाठानां धात्वर्था यथा प्रसङ्गमुपन्यस्ताः। वैदिकं वाङ्मयं तस्योपजीवनमनुजीवकं तस्यायजीपकदम् पर्यजीवकं विपुलं संस्कृतवाङ्मयं च मिर्मथ्यं श्रीत्रिपाठिना धात्वर्था गवेषिताः। उपसर्गमन्तरा धातोरनेकार्थाः प्रस्तुताः। पवनार्थकस्य पूञ्चातोर्विनाशरूपोऽर्थः कथं भवति, पुञो विनाशे इति वार्तिके धातोरस्य विनाशरूपोऽर्थो ज्ञायते। किन्तु संस्कृतवाङ्मये तादृशः प्रयोगः क्वोपलभ्यते, अत्र हि

पवित्रीकरणात् सर्वथा भिन्नस्य तस्यार्थस्य विपर्यस्ततायां को हेतुरिति सर्वमस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितं ग्रन्थकारेण। लक्षणादिना धातोरर्थाः कथं परिवर्तन्त इति अर्थतौल्ये 'तृ' धातुर्विलोकनीयः। प्रायः सर्वत्र भारोपीयभाषाणां धात्वर्था निरूपिता वागीश-शास्त्रिणा।

## 4. निपातार्थनिर्णयः

### प्रणेता डॉ. हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी

### (प्रकाशनवर्षः 1960 ख्रिस्ताब्दः, 2046 वैक्रमाब्दः)

व्याकरणशास्त्रस्रहस्यविदा डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिना निपातविष-विणीमिमामेयोक्तामर्थसंख्याविषयकामनुपत्तिं पर्यालोच्य 'निपातार्थनिर्णयः' इति विषयमाधृत्य विषयेण गभीरो भाषया च स्पृहणीयो महनीयो ग्रन्थो महता परिश्रमेण विरचितः। महोदयेनानेनऽस्मिन् ग्रन्थे भाषाशास्त्रविषयिणी या चर्चा कृताऽस्ति, तत्सम्बन्धे यानि चोदाहरणानि समुपस्था-पितानि, तत्पर्यालोचनेन वयं निश्चयेन जानीमः यत्तदीयमध्ययनमेतदविषयेऽपि, तदीयोरसाधारणोऽधिकारोऽप्यत्र वर्तते।

अस्मिन् ग्रन्थे पञ्चाध्यायाः सन्ति । तेषु तेष्यध्यायेषु वर्णितं गूढविषयं ग्रन्थकारेण। उपसर्गानां विशेषेणात्र न केवलमर्थाः स्फोरिताः, तेषां सहचारिणो धातवोऽपि सङ्गृहीताः अनेनास्य ग्रन्थस्य महिमोपचीयते। तद्यथा-प्रथमेऽध्याये-ऐतिहासिको भाषाशास्त्रीयश्च निपातार्थविकासः, पदानां चातुर्विध्यम्, क्रोध-विषाद-विस्मय-दैन्य-प्रलाप-जिज्ञासु-स्तुति-सश्रम-समादरादीनामतिशयमभिव्यञ्जयतां

निपातानामुदाह्-रणानि मन्त्र-श्लोकप्रदर्शनपुरः सराणि निरूपितानि। यथा दैन्यातिशयव्यञ्जने-[124]

**न मन्त्रं नो यन्त्रं तदपि च न जाने स्तुतिमहो,**

**न चाह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथाः ।**

**न जाने मुद्रास्ते तदपि च न जाने विलपनं,**

**परं जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम् ।।** (दुर्गासप्तशती)

अस्मिन् पद्ये पठिता 'न', 'नो', 'अहो' निपाता दैन्यातिरेकं व्यञ्जयन्ति, ततश्च भक्तिभावमुद्भावयन्ति। प्रमाणानां निरूपणे व्याख्याने च साधु प्रयतितम्। तथा हि-

**इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते।**

**प्रयोजनवशा ह्येते निपात्यन्ते पदे पदे ।।** इति।

बृहद्देवताग्रन्थे शौनकाचार्यवचनमिदमुद्धृतम्। एवमेव निपातानां विषये संस्कृतभाषाऽर्णवस्य मन्थनाद् बहूनि सिद्धान्तानि समागतानि। बहुत्र संस्कृतवाङ्मये सिद्धान्तोऽयं सिद्धान्तितो वर्तते यत्-'उपसर्गविभक्तिस्वर-प्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति' इति। अर्थात् उपसर्गप्रतिरूपकाः विभक्तिप्रतिरूपकाः स्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ति । तत्र उपसर्गप्रतिरूपकाः यथा- अवस्तात, परस्तात्, परितः अभितः, अभिकः चादयः। विभक्ति प्रतिरूपकाः यथा- अहम्, शुभम्, चिरेण, चिरात्, प्रायेण, आरात्, स्थाने, अस्ति, नास्ति, विद्यते, असि, अस्मि, स्यात् चादयः। स्वरप्रतिरूपका अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ-चादयः। एतानि सम्बोधने-विस्मय-

---

124 भूमिका-निपातार्थनिर्णयः, डॉ. हरिशचन्द्रमणित्रिपाठी, 1990

वितर्काद्यसत्वार्थवचनानि। विहितसन्धिकार्या निपाताः स्वतन्त्रा एव निपातत्वेन गण्यन्ते। यथा-इह+उ- इहो, आ+उ – ओ, न+इत् - नेत्, कत्+चन - कच्चन चादयः ।

एवं च निपातयोर्निपातानां वा संश्लेषेण या नूतनाऽऽकृतिरूदेति, तस्या निपाताभिख्या स्वाभाविक्येय. यतो हि सवर्गीयः स संश्लेषः। विवर्गीयस्य सन्धेः क्वचिदधातु संज्ञाऽपि दृश्यते। यथा-संग्राम युद्धे। सम्+ ग्राम- संग्रामयते। वीर विक्रान्तौ, वि+ईर - वीरयते। स्वद आस्वादने । सु+अद् - स्वदते चेत्यादयः।

अस्मिन् ग्रन्थे संस्कृतवाङ्मये लब्धप्रसराः केचनानुकरणमूलका अपि निपाताः विमृष्टाः। यथा 'अक्खली' इति निपातो मण्डूकानामव्यक्तशब्दार्थे । 'अलला' इति नदीप्रपतनजन्यशब्दानुकरणेऽर्थे। 'किकिरा' जर्जरीभूतपाव-कध्यवन्यनुकरणे' एवं 'जञ्ञना', 'मस्मसा', सीत्, 'हिङ', 'फूत' प्रभृतयो निपातास्तादृशा बोध्याः।

ग्रन्थकारः कतिपयनिपातघटितानामुदाहरणानामतिशयितं महत्त्वं ग्रन्थगौरवं च प्रकाशयति। यथा सना-सनत्' निपाताभ्यां 'सनातनः', 'सनत्कुमारः' इति नामद्वयं साक्षाद् ब्रह्मर्षिवाचकम्, 'सनक-सनन्दन' इत्यस्मिन् नामद्वयेऽपि सनशब्द आदेशात्मना साक्षाद्वा निपातपदबोध्यतां भजत एव।

**द्वितीयेऽध्याये**-सत्त्वगन्ध्यसत्त्वगन्धिभेदेन निपातानां द्वैविध्यं भोजराजसम्मत्या निरूपितम्। तत्र द्रव्य-गुण-- क्रिया-जाति-संज्ञा-सम्बन्धिभेदमूलकाः षड्विधा उभयेऽपि निपाता उक्ताः। तत्र सत्त्वपराः स्वः शश्वत्, नमः सायम्, ओम्, अन्तः, इत्यादयः क्रमेणोदाहृताः। एवमेवात्सत्त्वत्परा अपि षोढा भवन्ति। तथा हि- क्रियापेक्षाः, क्रियाद्रव्यापेक्षाः, क्रिया-विशेषणभूताः, क्रियाद्रव्यविषेणभूताः, क्रियाविशिष्टरूपाः, क्रियाद्रव्याविष्टरूपा इति। मिथः, साकम्, अभीक्ष्णम्, अलम्,

सपदि, प्रादु इत्यादयः। एते लिङ्गसंख्याभ्यामनन्विता भवन्ति। सत्वगन्धिनस्तु लिङ्गसंख्याभ्यामन्विता अपि भवन्ति।

**तृतीयेऽध्याये** - 'निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं या' अस्मिन् विषये सप्रमाणं सुबहु विचारितम्। 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु' इति कारिकामुद्दिश्याऽपि संयुक्तिकं विमर्शः कृतो ग्रन्थकारेण।

**चतुर्थेऽध्याये** - उपसर्गशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तल्लभ्योऽर्थश्च सङ्केतितवान् ग्रन्थकारेण। यास्कपाणिनि-शौनकसम्मत उपसर्गक्रमो निर्दिष्टः। कतिपयसर्गाणामर्थविकासो दर्शितः ।

**पञ्चमेऽध्याये** - निपातानामर्थविकासः उपसर्ग-विभक्ति-स्वरप्रतिरूपका निपाता निरूपिताः। गणपाठेष्वनुक्ता अपि 'अर्थ', 'अन', अन्तिके, अन्यतरस्याम्' इत्यादीनामर्थऽनिर्दिष्टाः। अनुकरणप्रतिरूपका अपि 'अक्खली', 'अलला', 'किकिरा', 'जञ्जना', 'फूत', मस्मसा', 'मुट्मुट्ः 'सीत्' 'हिङ्' इत्यादीनामर्थाः प्रकाशिताः।

त्रिपाठिमहोदय ग्रन्थस्य प्रणयने स्वीयप्रतिभायाः सामर्थ्यन् विषयस्य परीक्षणं निरीक्षणं विमर्शनं च सुष्ठु विहितवान्। तेन ग्रन्थोऽयं भाषाविज्ञानविदां कृतेऽपि महते उपकाराय भविष्यतीति चिन्तयाम्यहम्।

## 5. पदपदार्थ-विभागपरिशीलनम्

### प्रणेता श्री जगदीश चतुर्वेदी

### (प्रकाशनवर्षः - 1980, किशोर विद्या निकेतन, वाराणसी)

श्रीजगदीशचतुर्वेदेन, विरचितोऽयं शोधप्रबन्धो विषय-विवेचनदृष्ट्या गहनो-गम्भीरश्च। सर्वोऽप्यत्र विमर्शस्तस्य नानाशास्त्रपाण्डित्यं सूक्ष्मेक्षिकाञ्च व्यनक्ति।

आचार्याणां मतानां समुल्लेखनमुखेन चतुर्विधपदार्थानां समर्थने येषां वैदिक-सिद्धान्तानां दार्शनिकतत्त्वानाञ्च विचारोऽस्मिन् ग्रन्थे विहितः, स च सर्वथा महत्त्वपूर्णो नूतनोश्च ।

शोधकर्त्रा जगदीश महोदयेन पूर्व पदस्वरूपविमर्शस्तदनन्तरं च पदार्थविमर्शः प्रवर्तितः। अथ कतिविधं पदमिति प्रश्ने द्विधा कैश्चित्पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि वे' ति भर्तृहरिकारिकामुद्धत्य विविधानि मतानि स्पष्टीतानि सुप्तिङन्तं पदमिति द्विविधं पदम् नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधं पदम्, तत्रैव कर्मप्रवचनीयमुपसंगृह्य पञ्चविधं पदमिति मतत्रयस्यास्य सम्यङ्निरूपणं कृतवान्। तत्र नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधपदमिति पक्षः प्रामाणिको युक्तिसङ्गतश्चेति निर्णितवान् स । ततश्च प्रत्येकं नामाख्यातोपसर्ग निपातानां भेदाः सप्रपञ्चं निरूपिताः। उपसर्गा एवं कर्मप्रवचनीया इति च मतं व्याख्यातम्।

पदार्थविभागखण्डे वाच्यता व्यङ्गत्यरूपेण सुप्रसिद्धः पदार्थो निरूपितः। शोधग्रन्थकारेण व्यक्तिपदार्थः जातिविशिष्टव्यक्तिर्वा पदार्थ इति मतत्रयं यथादर्शनं समालोचितम्। एवमेव तेन जातिव्यक्तिपदार्थद्वये विशेषण-विशेष्यभावसम्बन्धोः निरूपितः। अत्र स पदार्थज्ञानाय अपेक्षिताः व्याकरणोपमानकोशाप्ताष्टविधोपायाः सम्यग् व्याख्यातवान्। ततश्च पदार्थविभागं निरूप्य तदाधारभूतो वाक्यार्थोऽपि तेन निरूपितः। अन्ते तेन सिद्धान्तितं यद् वाक्यादेव सिद्धपदानि, वाक्यार्थाञ्च सिद्धपदार्थाः पृथक्कृत्य निरूप्यते इति। पदार्थविभागे सरलया, शैल्या बौद्धार्थपरिशीलनं चातीव सुलभं सम्पन्नम्। सर्वथा परिपूर्णः शोध-प्रबन्धोऽयं विद्यार्थिनां विदुषाञ्च कृते लाभकारी अस्ति।

## 6. 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा'

### प्रणेता-आचार्य श्रीरामप्रसादत्रिपाठी

### (प्रकाशनवर्षः - 1992 ख्रिस्ताब्दः द्वि.सं. 1997, सं.सं.वि., वाराणसी)

आचार्यश्रीरामप्रसादत्रिपाठिविरचितस्यास्य शोधप्रबन्धस्य प्रस्तावना डॉ. मण्डनमिश्रेण समलङ्कृता अस्ति। ग्रन्थरत्नस्यास्य चिरात् प्रतीक्ष्यमाणस्य द्वितीयसंस्करणस्य प्रकाशनं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेनाभवत् । अदसीय भूमिकाभागे संस्कृतभाषाया वैदिकलौकिकभेदाभ्यां द्वैविध्यम्, लौकिक्या अपि तस्या द्वैविध्यम्, पाणिनीयव्याकरणस्य वैशिष्टयम्, पाणिनेः प्राक्तनानां वैयाकरणानां संक्षिप्तः परिचयः पाणिनिप्रणीतग्रन्थानां नामोल्लेखः पाणिनीयव्याकरणस्य दार्शनिकत्वपोषकः शब्दब्रह्मवादः प्रसङ्गत्तः परमेश्वराद्वयवादः शङ्कराद्वयवादश्च शब्दब्रह्मणो विवर्तभूताया वैखर्य्या वाच उत्पत्तिविषये मतत्रयम्, व्याकरणशास्त्रस्य लक्षणम्, श्रीमद्भागवतीयं स्फोटश्रुत्या परमात्मपरिचयश्चादयः विषया वर्णिताः सन्ति।

**षड्भागात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम् -**

न्याय-मीमांसा-वेदान्तशास्त्रेष्याकरग्रन्थानालोड्य तत्रत्यां प्रमाण-परिपाटीं च समूलं विमृश्य प्राक्तनपद्धतिमनुसृत्य पाणिनि कात्यायन पतञ्जलि-भर्तृहरि-कैयट-भट्टोजिदीक्षित-कौण्डभट्ट-नागेशमहाप्रभृतीनां शाब्दिकमूर्द्ध-न्यानां प्रमाणप्रमेय-पद्धतिं सम्यक् परिशील्यैषा समीक्षा षट्सु भागेषु आचार्यरामप्रसादेन विरचिताऽस्ति । समीक्षाग्रन्थेऽस्मिन् व्याकरण-शास्त्रस्य प्राचीनदर्शनशास्त्रत्वस्य दर्शनं भवति।

**प्रथमे भागे**

व्याकरणदर्शनपद्धत्या प्रमाणसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्य च लक्षण-मव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवाख्यदोषत्रयरहितं परिष्कृतमस्ति। एकस्येन्द्रियस्य स्वविषयकप्रत्यक्षकरणेऽन्येषामिन्द्रियाणां सहकारित्वरूपं कर्तृत्वम्। 'अहं पश्यामि', 'वयं पश्यामः' इत्यनयोर्याक्ययोर्वाचनव्यवस्थाविषये उपपत्तिप्रकार, इन्द्रियान्त-रेणेन्द्रियान्तरस्यापि विषयस्य सामान्यज्ञानं भवत्येव, अत एव आम्रफलादौ दृष्टे रसविशेषस्य जिज्ञासा भवति, विशेषजिज्ञासां प्रति सामान्यज्ञानस्य हेतुत्वात्। न्यायदर्शनाचार्यस्तु तत्रानुमानप्रमाणेन रसविशेषस्यानुमितिं प्रकल्पयन्ति। तत्तु गौरवदोषदूषितमनमानस्वरूपम्।

**द्वितीये भागे**

बौद्धप्रदार्थवादिनां शाब्दिकाचार्याणां पद्धतिमभ्युपगम्य अनुमान पक्ष-पक्षता-व्याप्ति-परामर्शादीनां निर्दुष्टानि लक्षणानि, अनुमानभेदाः, प्रतिज्ञाहेत्वोर्लक्षणं, वाक्यपदीयानुसारं द्विविधमनुमानम्, तर्क-आत्माश्रय-अन्योन्याश्रय-चक्रक-अनवस्थादिस्वरूपम्, हेत्वाभासानां स्वरूपनिरूपणम्, सर्व चैतत् व्याकरणशास्त्र-दृष्ट्या समालोचितं ग्रन्थकारेण ।

**तृतीये भागे**

वाक्यस्य स्फोटरूपता, शक्तिसम्बन्धस्य लक्षणम्, शक्तिभेदाः, शक्ति-संयोग-विप्रयोगादयः, लक्षणा-व्यञ्जन-योर्लक्षणम्, आसत्ति-योग्यता-तात्पर्य-ज्ञानादिशाब्द-बोधकारणानां सोपपत्तिकं निरुपणन्, शब्दप्रमाया नानुभवत्वमपितु ज्ञानत्वमेव इति निरूपितम्।

**चतुर्थे भागे**

अर्थापत्तिप्रमाणसमर्थको वृद्धकुमारीतिवृत्तगर्भः 'नमुने' इति सूत्रीय महाभाष्यसंवादः, श्रुतार्थापत्ति-दृष्टार्थापत्ति-भेदाभ्यामर्थापत्तेर्द्वैविध्यकथनम्, तयोर्लक्षणस्य परिष्कृतं स्वरूपं च सम्यक्तयाऽस्मिन् ग्रन्थे दरीदृश्यते ।

**पञ्चमे भागे**

चोपमानस्य प्रमाणत्वप्रत्याख्यानं महाभाष्याभितम्, अनुमानप्रमाणे-ऽस्यान्तर्भावनिरूपणम्, प्रायेण प्रत्यक्षेऽस्या अन्तर्भावः, परन्तु धर्मादिविषये न प्रत्यक्षस्य योग्यता, अतस्तत्र श्रुति-स्मृत्यादिशब्दस्य प्रमाणत्वम् अत्यन्ता-भावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणस्य योग्यताऽ-पेक्ष्यते। क्वचिदनुमानेऽप्यन्तर्भावः क्वचिच्चार्थपत्तौ, क्वचिदागमे चान्तर्भावो विशदरूपेण विवेचितोऽस्मिन् ग्रन्थे।

**पष्ठे भागे**

शकले प्रत्यभिज्ञायाः क्वचिदनुमाने क्वचिच्च शब्दादावन्तर्निवेशः, संस्कारेन्द्रियसन्निकर्षाभ्यां सहकृताभ्यां प्रत्यक्षेऽप्यन्तर्भावो वक्तुं शक्यते। अभ्यासस्य अदृष्टस्य, प्रतिभायाश्च क्लृप्तेषु प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वेवान्तर्भावः स्वीकृतोऽस्ति ग्रन्थकारेण । एवमेव लोकस्य, कोशस्य चेष्टायाश्चापि तत्तत्प्रमाणेषु समावेशो द्रष्टव्यः ।

प्रमेय समीक्षायां शब्द-अर्थ-सम्बन्ध-प्रयोजनानां द्वैविध्येनाष्टौ प्रमेयाः प्रदर्शिताः गुण-क्रिया-लिङ्ग-संख्या-कारणानि च निरूपितानि, स्फोटानामष्टविधत्वमेव भूषणादिग्रन्थेषु प्रोक्तमस्तिः परन्त्वत्र द्वात्रिंशत्संख्याकाः

स्फोटाः सप्रमाणं निरूपिताः सन्ति । अनया रीत्याऽत्र ग्रन्थे प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयी विमृष्टाः प्रमेयविषयेऽपि प्रसङ्गत् ईषद् विवेचनं कृतम् ।

**परिशिष्टभागे**

वाक्यस्यस्वरूपविन्यासविवेचने उद्देश्यविधेयवाचकयोः प्रकृतिविकृति-वाचकयोः समभिव्याहारे उददेश्याद्य-नुगुणमाख्यातवचनम् अथवा विधेयाद्यनुगुणं यदिवेदाः प्रमाणं सन्ति अस्ति वा वृक्षः पञ्चनौका भवति, भवन्ति वा. मैथिली रामचन्द्रस्य द्वारा अस्ति सन्ति वा इत्येवं जिज्ञासायां सप्रमाणं निर्णयो प्रदत्तः ग्रन्थकारेण।

**'तन्त्रागमशास्त्रदृष्ट्या बौद्धपदार्थविमर्शः'**

तत्र शब्दब्रह्मण उभयात्मक रूपम् शब्दब्रह्म, अर्थब्रह्म च। अपरप्रणवात्मकं शब्दब्रह्म, परप्रणवात्मकमर्थब्रह्म। एतन्नये सृष्टिः परब्रह्मणः परिणाभूता, परिणतेऽपि ब्रह्मणि विकाराभावः मूलतः सृष्टेर्द्वौ भागौ शब्दमयी अर्थमयी च सृष्टिः। अनयोः सृष्टयोः युगपत्प्रवृत्तिः बीजाङ्कुरच्छाययोरिव। वाचकात्मा शक्यात्मा च शब्दः वाच्यात्मकः शिवात्मकश्चार्थः उभयोरभेदः सम्बन्धो अन्तः संकल्परूपायां संविदि अनयोर्द्धयोः समस्फुरणम् । एतत्सर्व विस्तरेण ग्रन्थकारेण निर्दिष्टम् ।

प्रमाणसमीक्षायां प्रमात्वस्य स्वतः परतो वा उभयथा वा ग्राह्यत्वमित्यत्र नैयायिक बौद्धमीमांसक-जैन-विशिष्ट ब्रह्माद्वैतवादि-नकुलीश-पाशुपत शैवाद्यागमिक सत्कार्यवादि-विद्याविद्ययोर्ब्रह्मशक्तिवादि-अहं ब्रह्मास्मीति अपरोक्ष-साक्षा-त्कारवादि-ब्रह्मात्मवादि-कथाकार-नाटकीयपात्र-आगमिक-स्फोटवादि-अस्फोटवादि-आभिचारिक-आलंकारिक-शिवाद्वय-वादि-वीरशैव-प्रत्यभिज्ञावादि-क्रमवादिप्रभृतीनां तत्तत्साम्प्रदायिकानां मतान्यनुसृत्य प्रमात्वं स्वतो ग्रह्यं परतो वा ? इत्यादिकं सम्यग् चिन्तितमस्ति ग्रन्थकारेण।

**प्रमात्वस्य परतो ग्राह्यत्वे बीजम्-**

प्रमात्वं यदि स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदा अनभ्यस्तप्राथमिकस्फटि-कादिज्ञानोत्तरदशायां दूरादवलोकिते स्फटिके, स्फटिकज्ञानं प्रमा न वा? इत्यनुभवसिद्धप्रमात्वसंशयो नोपपद्येत, तत्र स्फटिकज्ञानप्रामाण्यस्या-नुव्यवसायेन निश्चितत्वात् । तस्माज्ज्ञान प्रामाण्यमनुमेयम्। स्फटिक इति ज्ञानं प्रमा संवादि प्रवृत्तिजनकत्वात्। शुक्तौ रजतज्ञानम् अप्रमा, विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् इत्येवमनुमिति ग्राह्यत्वं प्रमात्वाप्रमात्ययोः। एवमेव समेषां दर्शनानां पक्षतो भूयान् विचारः कृतो ग्रन्थकारेण ।[125]

## 7. 'पाणिनीय और सारस्वतीय परिभाषिक संज्ञाओं का तुलनात्मक अध्ययन'

### प्रणेता - डॉ. कमलाप्रसादपाण्डेयः

### (प्रकाशनकालः 1999 ख्रिस्ताब्दः)

डॉ. कमलाप्रसादपाण्डेय महोदयस्य जन्म मध्यप्रदेशेऽभवत्। मध्यप्रदेशे विलासपुरस्थस्य सी.एम.दुबे स्नातकोत्तरमहाविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्य-क्षेणाचार्येण डॉ. कमलाप्रसाद पाण्डेयेन 'पाणिनीय और सारस्वतीय पारिभाषिक संज्ञाओं का तुलनात्मक अध्ययन' इति नामाख्यो हिन्द्यां ग्रन्थः लिखितः। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं भारतीय विद्याप्रकाशनं दिल्लीतोऽभवत् ।

अस्मिन् ग्रन्थे भूमिकोपसंहाराभ्यां सह चत्वारोऽध्यायाः सन्ति। 'समानपूर्वीक संज्ञाएँ' इत्याख्ये प्रथमाध्याये द्विषष्टि (62) सज्ञानां तथा 'च 'पर्यायवाची संज्ञाएँ' इत्याख्ये द्वितीयध्याये द्वयोः (02) संज्ञयोस्तुलनात्म-कध्ययनं वर्तते। 'केवल

---

125 पाणिनीय व्या प्रमाण समीक्षा- रामप्रसाद त्रिपाठी 1967 ख्रिस्ताब्दे सं. सं. वि. वि. वाराणसी

सारस्वतीय संज्ञाएँ' इत्याख्ये चतुर्थेऽध्याये, याः सज्ञाः सारस्वतव्याकरणे न प्राप्यन्तेऽपितु केवलं पाणिनीयव्याकरणे प्राप्यन्ते, तासां विवेचनं कृतम्। आहत्यस्मिन् ग्रन्थे नवनवति (99) संज्ञानां विवेचनं कृतमस्ति । एतासां सर्वासां संज्ञानां तत्र व्युत्पत्ति, अन्वर्थता, इतिवृतञ्च वर्णितमस्ति। सारस्वतीय पाणिनीय चोभये व्याकरणेऽधिकृत्य प्रतिसंज्ञं स्वरूपमौचित्यञ्चापि ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादितमस्ति।[126]

व्याकरणविषयमधिकृत्य डॉ. पाण्डेयमहोदयोः बहवो लेखा अपि लिखितवान्, तेषु केचिदित्थं प्रकारेण सन्ति-

1. द्विरूपदिष्ट हकार के नौ प्रयोजन।
2. कश्मीर की व्याकरण शास्त्र को देन।
3. राष्ट्रीयता-पाणिनीय व्याकरण के सन्दर्भ में।

एते लेखा गवेषणापूणाः सन्तीति वक्तुं शक्यते।

## 8. भूषणसार-परमलघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षाः

## प्रणेता डॉ. राममनोहरमिश्रः (प्रा.व्या.वि.सं.सं.वि.वि.)

## (प्रकाशनकालः - 1983 ख्रिस्ताब्दः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी)

डॉ. राममनोहरमिश्रमहोदयेनऽस्मिन् निबन्धे स्फोटात्मकस्य शब्दस्य वाचकत्वं तस्य भेदाश्चोपदर्शिताः। एवञ्च न्यायसिद्धान्तानुसारिभिः कृतस्यैतत्सिद्धान्तखण्डनस्य खण्डनमपि लेखकेन कृतम्। अस्य शोधप्रबन्धस्य विषयो नितान्तोगूढो विस्तृतश्चास्ति। अखिलनामकारणीभूतस्य धातोरर्थविषयेऽपि सर्वेषां नैयायिकमीमांसकप्राचीननवीन परम्परानुसारिणां वैयाकरणानां मतञ्चोपन्यस्य सिद्धान्तपक्षो निरूपितो ग्रन्थकारेण।

---

126 स्वातन्त्र्योत्तरकाले मध्यप्रदेशे सं. व्या. पुष्पा दीक्षिता, सं. राइ. इन इन्डि, इण्डिया-पृ. 119

तत्र हि 'भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन आगमः' इति भर्तृहर्युक्तिमभिलक्ष्य, फलस्य धात्वर्थत्वं नास्ति, इत्याशयके निबन्धे प्रकाशिते तत्र ग्रन्थकर्त्रा मिश्रमहोदयेन व्याकरणशास्त्रानभिज्ञता एव प्रतिपादिता।

एवमेव शब्दार्थयोः सम्बन्धरूपायाः शक्तेः स्वरूपविषये विभिन्नसिद्धान्त-प्रतिपादका लेखाः प्रकाशिताः तत्तद्यत्रपत्रिकादिषु । तेषु प्रतिपादितान् विषयान् सम्यगवलोक्य वैयाकरणसिद्धान्तविरूद्धानि मतानि यथामति खण्डितानि निबन्धेऽस्मिन् ।'

अस्मिन् शोध प्रबन्धग्रन्थेऽष्टौ अध्यायाः सन्ति । तेष्वध्यायेषु विमर्शितो विषयो निम्न प्रकारेणास्ति-प्रथमेऽध्याये धात्वर्थो विमृष्टोऽस्ति । तत्रादौ मीमांसापक्षतः श्रीमण्डनमिश्रस्य फलमात्रं धात्वर्थ इति मतमुपस्थापितम् । मिश्रमहोदयेन। तद्यथा-गम्यर्थवान् ग्रामः' इत्यनिष्टप्रयोगपत्त्यादिदूषणजातेन तद्वारितम् । पुनश्चावार्य-खण्डदेवस्य विक्लित्तिजनकव्यापार-समूहरूपपाक-पदार्थे विद्यमानपाकादि-सामान्यमेव धात्वर्थः' इति मतमुपस्थाप्य सामान्यतो धातोः कोऽर्थ इत्यत्र विचारो न प्रकटित इत्यादिना खण्डितम्। पुनश्च नैयायिकानां व्यापारमात्र धात्वर्थः फलावच्छिन्नव्यापारो वा धात्वर्थ इति मतद्वयं दर्शितम। तत्र- त्यजति, गच्छति इत्यादौ समानबोधापत्त्या प्रथममतस्य निरासः।

द्वितीये तु मञ्जूषाकृतामभिमतिरेवेति न कोऽपि विरोधः। पुनश्च प्रङ्गसतः कृतेराख्यातार्थत्वादिखण्डनं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधखण्डनञ्च विधाय सोपष्टम्भं वैयाकरणाभिमतं धात्वर्थ निरूपयता ग्रन्थकृता फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिरिति भूषणसारमतम्, फलविशिष्टे व्यापारे व्यापारविशिष्टे फले वा धातोः शक्तिरिति मञ्जूषामतं चोपस्थापयता खण्डशः शक्तिवाद एव युक्तिभिः स्थापितः।

शाब्दबोधविषये तु सुप आत्मनः क्यच् इति सूत्रस्थं भाष्यं प्रमाणयतानागेशाभिमतसिद्धान्त एव युक्ततर इति समीक्षितम्।

**द्वितीयेऽध्याये-** लङादिलकाराणामर्था निरूपिताः। तत्र लादेशानां तिङां कृतौ शक्तिरिति नैयायिकमतं प्रदर्श्य युक्तिभिर्निराकृत्य च तद्विषये मुनित्रयसम्मतिं श्रीभर्तृहरिसम्मतिं च प्रदर्थ्य कर्तरि कर्मणि च शक्तिर्व्यवस्थापिता । पुनश्च लडर्थगतं वर्तमानत्वं लिडर्थगतं परोक्षत्वं च परिष्कुर्वता लृङ्लोटामर्था विमृष्टाः । ग्रन्थकारेणान्ते लादेशानामेव वाचकतेति पक्षः श्रीनागेशस्य, लकाराणां लत्वेन वाचकतेति पक्षः कौण्डभट्टस्येति स्थिरीकृतम् ।

**तृतीयोऽध्याये - 'एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा। नामार्था इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ।।**[127] इति कारिकां नानामतप्रदर्शनपुरसरं व्याचक्षाणेन, श्रीनागेशमते प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव नानार्थत्वं युक्तिभिः व्यवस्थापितम्। अन्ते च शब्दस्यापि नामार्थत्वे भाष्यकैयटकौण्डभट्ट-नागेशादीनां सम्मतिं परिष्कुर्वता षोढा प्रातिपदिकार्थ इति सिद्धान्तितम्।

**चतुर्थेऽध्याये –** सुबर्थनिर्णयप्रसङ्गे पूर्व कारकविचारः क्रियाविचारश्च प्रस्तुतः। तत्र नानामतानि दर्शयित्वा भाष्याभिमतं दर्शितम्। पुनश्च कर्तृभेदविषये भूषणकृता त्रयो भेदाः संकेतिताः। अग्रे च प्रथमाविभक्त्यर्थविषये कात्यायनमतं निरूप्य, नैयायिकमतं प्रदर्श्य प्रत्याख्यातम्। द्वितीयाविभक्त्यर्थविषये भूषणमञ्जूषयोर्मतं लाघवगौरव-दृष्ट्या समत्वेन व्यवस्थापितम्। तृतीयाविभक्तेरर्थविषये करणस्वरूपमुद्दिश्य नानामतानि दर्शितानि । चतुर्थीविभक्त्यर्थविषये कौण्डभट्ट-नागेशयोर्मते उद्धृत्य नागेशमतमेव श्रेष्ठं भाष्यसम्मतत्यादित्युक्तम्। पञ्चम्यर्थविषये-ऽपादानभेदाविषयेऽपि भूयान् विचारः कृतोऽस्ति । तत्रापादानभेदविषये

---

127 भूषणकार-परमलघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा डॉ. मनोहरमिश्रः 1983 सं. सं. वि. वि. वाराणसी

तद्भेदस्वरूपविषये च प्रायो मतैक्यमेवाचार्याणामिति उपसंहृतम् । अन्ते च सप्तम्यर्थाधिकरणस्य स्वरूपं विमृष्टम्। शक्तिः शक्तिमद् वा कारकमिति पक्षद्वयमपि भाष्याभिमतमिति सिद्धान्तितम् ।

**पञ्चमेऽध्याये-** निपातार्थनिर्णये विधीयते। तत्र च सन्ति त्रयः पक्षाः। एषु पक्षेषु प्रमाणान्यपि दर्शितानि । निपातानां वाचकत्वस्वीकारे फलं तु घटं पटं च पश्य इत्यादौ घटसमुच्चयादिमतिघटादीनां लक्षणाया अकरणमेव बोध्यम् । अतश्च निपातानां वाचकत्वपक्षोऽपि युक्ततर इत्यन्ते सिद्धान्तितं राममनोहरमिश्रेण ।

**षष्ठेऽध्याये-** समासशक्तिविचारोऽस्ति । तत्र व्यपेक्षायादिनां नैयायिकानां मीमांसकानाञ्च मतमुपस्थापयता निराकुर्वता च एकार्थीभावरूपविशिष्टशक्तिवादः सिद्धान्तितः ।

**सप्तमेऽध्याये-** शक्तिस्वरूपं विमृष्टम्। तत्र शक्तिस्वरूपविषये नानामतानि दर्शितानि प्रत्याख्यातानि च। सम्बन्धशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता- इति हरिकारिका स्वगते प्रमाणतयोपन्यस्ता । तत्र योग्यतापदस्य जनकतारूप एवार्थ उचित । जन्यतानिरूपिता जनकता एवं प्रसिद्धान् तु तदवच्छेदको धर्मः सम्बन्धो वा । तस्माद बोधजनकतैव शक्तिरिति निर्दुष्टः पक्षः।

**अष्टमेऽध्याये** - स्फोट निरूपणं कृतमस्ति । तत्र वर्णानां वर्णसमूहरूपपदानां, पदसमूहरूपवाक्यानां या वाचकत्व-मिति युक्ति विचारे नैयायिकादि-समस्तदार्शनिकानां गतानि उपस्थाप्य विशिष्टयुक्तिभिर्निरा-कृतानि। शाब्दिकमतेन वर्णादिव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्य वाचकत्वं सिद्धान्तितम्। स्फोटविस्फोटाख्य-निबन्धेकृतस्य स्फोटखण्डनस्य युक्तिभिः खण्डनं चान्ते कृतम्। सर्वान्ते च ग्रन्थोपसंहारप्रकरणे समेऽपि विषया संक्षिप्य निरूपिताः।

अस्य शोधनिबन्धस्य तत्तदध्यायानां विषयान् विचारयितुं दत्तानां शीर्षकाणां सूच्यप्यग्रे निदर्शिता विद्यते। अनन्तरं ग्रन्थानां सूची चापि प्रदत्ताऽस्ति राममनोहरमहाभागेन।

## 9. 'वाक्यपदीयानुसारेण दर्शनान्तरीयतत्त्वानां तुलनात्मकं समीक्षणम्'

### प्रणेता - डॉ. सुशीलचन्द्रो मिश्रः (मध्यप्रदेशीयः)

मध्यप्रदेशीय डॉ. सुशील चन्द्रमहोदयेन 'वाक्यपदीयानुसारेण दर्शनान्तरीयतत्त्वानां तुलनात्मकं सनीक्षणम्' इति ग्रन्थ विरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् सप्त प्रकरणानि सन्ति।

1. मूलतत्त्वसमीक्षणम् 2. शक्तिसमीक्षणम् 3. प्रदार्थसमीक्षणम् 4. प्रमाणसमीक्षणम् 5. शब्दतत्त्वसमीक्षणम् 6. वाचकत्वसमीक्षणम् 7. वाच्यत्वसमीक्षणञ्च ।

**प्रकरणानुसारं ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यमधोलिखितप्रकारेणास्ति -**

**1. मूलतत्त्वसमीक्षणम्** - इत्याख्ये प्रथमे प्रकरणे आदावात्मनैरात्मावादपरिचयपूर्वकमभिन्नात्मसच्चित्स्वरूपस्य सूक्ष्मस्य शब्दब्रह्मणोऽद्वयत्वं जगन्मूलकारणत्वञ्च प्रतिपादितम्। तदनन्तरं स्थूलशब्दस्य वैखरीवारूपस्य लौकिके व्यवहारे महत्त्वं प्रदर्शितम्। ततश्च जीवेश्वरौ अविद्यां च शाब्दिकरीत्या प्रतिपाद्यान्ते शब्दद्वैतस्य दर्शनान्तरीयमतेवसाङ्कार्यञ्चं निरूपितम्।

**2. शक्तिसमीक्षणम्-** इत्याख्ये द्वितीयप्रकरणे आदौ शक्तीनां ब्रह्मणस्तवान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयतां प्रदर्श्य कालशक्तेरविद्याशक्तेश्च परस्परं भिन्नाभिन्नत्वं मुख्यामुख्यत्वं च प्रतिपादितम्। तदनन्तरं दिक्साधनक्रियाकालेति चतसृषु शक्तिष्वादौ दिवशक्तेवैशेषिकरीत्या लक्षणं स्वभावतः तस्या एकत्वमौपाधिकञ्च नानात्वमुपरण्याय वैयाकरणरीत्या तल्लक्षणं तस्या

व्यवहारदशायां नानात्वमेव न केवलं नापि तस्याः पारमार्थिकी स्थितिश्चेति विषया निरूपिता । दिक्शक्तेर्वर्णनान्तरं साधनस्वरूपं निरूपितम्। ततः सत्कार्यवादसत्कार्यवादयोः मतसमन्वयपूर्वकं कर्तृकर्मकारकप्रतिपादनं कृत्वा कारकान्तराणि प्रतिपादितानि । ततश्च साधनविषये मतान्तराणि प्रदर्श्य शक्तिरेव साधनं न तु द्रव्यमिति निरूपितम्। अन्ते च कालविषये त्रयो दर्शनभेदानां निरूपणं कृतवान् शोधप्रबन्धकारो डॉ. सुशील चन्द्रमहोदयः ।

**3. प्रदार्थसमीक्षणम्-** इत्याख्ये तृतीये प्रकरणे डॉ. सुशीलचन्द्रो मिश्रः महोदयः वैशेषिकाभिमतानां जातिद्रव्यगुणादिपदार्थेष्वादौ जाते सामान्येन लक्षणं प्रदर्श्याकाशादीनाममूर्तानामपि जातित्त्वं प्रतिपादितवान्। ततश्च जातेराश्रयाणां व्यक्तीनां प्रलयकाले विनाशेऽथि जातेर्नित्यत्वं प्रतिपादितम्। अनन्तरं शब्दार्थज्ञानानां परस्परमौपाधिक्यं विचारितवान् तदनन्तरं भावाभावत्वं सामान्यविशेषत्वं क्रमयौगपद्यं च विद्यार्यन्ते वैशेषिकाभिमतायां पदार्थव्यवस्थायामनुपपत्तिः प्रदर्शिता।

**4. प्रमाणसमीक्षणम्-** इत्याख्ये चतुर्थप्रकरणे प्रथमं वैयाकरणानां मते सर्वेषु प्रमाणेषु शब्दप्रमाणस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपाद्य प्रत्यक्षानुमानमत्र। प्रमाणस्वी-कारेऽनुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं ताभ्यमतिरिक्तस्य शब्दस्य प्रमाणत्वं प्रतिपादितम्। ततो वेदानां पौरुषेयापौरुषेयत्वं प्रदर्श्य वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि प्रामाण्यं समर्थितम्। अनन्तरं नैयायिकमतं निराकृत्यान्ते व्याकरणस्य स्मृतित्वं पुण्यजनकत्वं च साधितवान् मिश्रमहोदयः ।

**5. शब्दतत्त्वसमीक्षणम् -** इत्याख्ये पञ्चमे प्रकरणे आदौ मीमांसान्यायरीत्या विस्तरेण शब्दस्य नित्यानित्यत्वमुपवर्ण्य दर्शनान्तरीयाणाञ्च मतमुपस्थाप्य तस्य पारमार्थिकं व्यावहारिकं च नित्यत्वं विस्तरेण निरूपितवान्। तत ध्वनिस्फोटो मतभेदेन सविस्तरं समीक्षितौ। ततो दर्शनभेदेन वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दभावत्वं विचारितवान्। तदनन्तरं प्रत्तङ्गाद् विवर्तपरिणामौ विचार्यान्ते वाण्या भेदा विचारिताः।

**6. वाचकत्वसमीक्षणम्** - इत्याख्ये षष्ठे प्रकरणे आदौ दर्शनभेदेन वर्णपदवाक्यानां जातिव्यक्तयोश्च वाचकत्वं विचारितवान्। ततः सखण्डाखण्डवादिना प्रचलिता अष्टौ वाक्यविकल्पाः प्रादर्शयत्। ततः पदवाक्यवादिनोः पक्षप्रतिपक्षतया मतमुपस्थाप्य निरवयवस्य वाक्यस्यैव पारमार्थिकं वाचकत्वं समर्थितवान्। ततश्चान्तेऽपोद्धरबुद्धया नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयेति पञ्च पदानि विचारितानि।

**7. वाच्यत्वसमीक्षणम्** - इत्याख्ये सप्तमे प्रकरणे प्रारम्भे दर्शनभेदेन षड्वाक्यार्थविकल्पा समुपस्थापितवान्। सम्भाव्यानामन्येषां च वाक्यार्थानामेतेषु षट्ष्वेवान्तर्भावश्च प्रतिपादितवान्। ततोऽपोद्धारबुद्ध्या पदार्थविचारे आदौ दर्शनान्तरीयाणां वैयाकरणानां च रीत्या जात्याकृतिव्यक्तिरूपाः पदार्था विचारिता अन्यानि च मतान्तरीयाण्यु-पस्थापितानि । ततश्चान्ते वैयाकरणरीत्या लिङ्गसंख्यादीनां च सविस्तरं पदार्थत्व समीक्षितम्। संक्षेपेण च पुनरपि तत्तददर्शने स्वीकृतः सम्बन्धो निर्दिष्टः।[128]

## 10. वैयाकरणानामन्येषां च मतेन शब्दस्वरूपच्छक्तिविचारः

### प्रणेता डॉ. कालिकाप्रसादशुक्लः

### (प्रकाशनवर्षः 1979 ख्रिस्ताब्दः)

शाब्दबोधप्रकारेषु प्रथमं शब्दस्वरूपनिर्धारणम्, ततस्तेषामर्थ-सम्बन्ध-निर्धारणम् ततः सम्बन्धस्वरूपनिर्धारणं विधेयम्। शुक्लमहोदयेन विरचितेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे केवलं शब्दस्वरूपनिर्धारणम्, तच्छक्तिस्वरूप-निर्धारणञ्चैव विवेचनी-यत्वेनाङ्गीकृतम्। तदेव यथामति यथाशक्ति ग्रन्थकारेण रपष्टीकृतम्। तन्निर्धारणप्रसङ्गेन अनपेक्षितानि तर्कानि रुढानि दर्शनान्तरीयाणि मतान्यपि

---

128 स्वातन्त्र्योत्तरकाले म. प्र. सं. व्या. पुष्पा दीक्षिताः सं. राइ इन इन्डि इंडिया, पृ. 119

शुक्लमहोदयेन प्रत्याख्यातानीति 'अनवसरापठिता वाणी' न्यायो न मन्तव्यो भविष्यति।

अस्मिन् शोधप्रबन्धे शास्त्रकाराणां मतानि सम्यक् समीक्ष्य प्रतिपादितानि। तत्र गुणदोषावपि प्रदर्शितौ, तयोः समर्थननिराकरणेऽपि विहिते। तत्र चानेकानि प्रमाणानि पुरस्कृतानि। शाब्दबोधप्रकारस्य च महान् राजमार्गः परिष्कृतो निर्मितश्च ग्रन्थकारेण। प्रकृतशोधप्रबन्धनिबद्धविषयेण न केवलं छात्राणामपितु विदुषानपि शाब्दबोधविषये महान् उपकारो भविष्यति इति वक्तुं शक्नोमि ।

**अस्य शोधप्रन्धस्य विषये लिखितम् आचार्य भागीरथप्रसादत्रिपाठिना -**

एवं तावदिह् शब्दनित्यानित्यत्वशब्दार्थसंबन्ध-शब्दार्थसंबन्धनित्यत्व देववाणीप्राचीनतमत्वादिविधै-विंचारत-रङ्गैर्गवेषणाप्रबन्धे पूर्ववर्तिनां सर्वेषां दार्शनिकानां मतानमालोचनपूर्वकं भाषाविज्ञानमतस्यापि युक्तायुक्तत्वं निर्धारितं वागम्बुधिमन्थनञ्च विहितमिति नूनमग्रेसारिता पूर्वविचारधा-रापरम्परा स्वकीयानुसन्धानकार्येणानेन । परीक्षकाणामा-वेदनेन गवेषणा-प्रबन्धस्य च पर्यालोचनेन बहिष्ठां समज्ञां विदन्ति श्रीशुक्लमहोदयः ।[129]

## 11. शाब्दबोधमीमांसाः

**प्रणेता डॉ. श्रीरामानुजाताताचार्याः**

**प्रकाशकः - संस्कृतवर्षस्मृतिग्रन्थमाला, रा.सं.सं. दिल्ली**

**(प्रकाशनवर्षः 2005, 2006, 2007, 2008 ख्रिस्ताब्दः क्रमशः चत्वारो भागाः)**

शाब्दबोधमीमांसा नामाख्यो ग्रन्थो श्रीरामानुजताताचार्यैः प्रणीतः। ग्रन्थेऽस्मिन् चत्वारः भागाः सन्ति। तत्र प्रथमो भागः वाक्यवाक्यार्थ-विचारात्मको

---

129 भागीरथप्रसाद त्रिपाठी, निदेशक अनु. संस्थानस्य सं.सं.वि.वि. 4.10,1976

भवति। द्वितीयो भागः सुबर्थविचारात्मकः। तृतीयो भागः सुबन्तपदार्थविचारात्मकः। चतुर्थोभागः धात्वाख्यातार्थविचाररूपोऽस्ति।

तत्र वाक्यार्थविचाररूपस्य प्रथमभागस्य 2005 ख्रिस्ताब्दे वर्षे प्रकाशनमभवत्। ततश्च क्रमशः सुबर्थविचार-रूपस्य द्वितीयमागस्य अगस्तमासे 2006 ख्रिस्ताब्दे, सुबन्तपदार्थविचाररूपस्य तृतीयभागस्य चागस्तमासे 2007 ख्रिस्ताब्दे प्रकाशनमभवत्। अन्तिमचतुर्थभागस्य प्रकाशनम् अगस्त 2008 ख्रिस्ताब्देऽभवत्।

अस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थकारेण प्रकृतीनां प्रत्यानां च अर्थाः तेषां परस्परमन्वयप्रकारश्चेति सर्व शाब्दबोधमीमांसा-ग्रन्थे निरूपितम्। व्याकरणशास्त्रे वाक्यपदीय-भूषणसार-लघुमञ्जूषाग्रन्थेभ्यः न्यायशास्त्रे मणिग्रन्थस्थशब्दखण्ड-शब्दशक्ति-प्रकाशिका-न्यायकौस्तुभ-व्युत्पत्तिवाद-पद-वाक्य-रत्नाकर-विभक्त्यर्थनिर्णयेभ्य, मीमांसायां-भाट्टचिन्तामणि-श्लोक-वार्तिक-शास्त्रदीपिका-मीमांसाकौस्तुभादयेभ्यः ग्रन्थेभ्यः तत्तच्छास्त्रप्राचीन-ग्रन्थेभ्यश्च विषयसङ्कलनं कृत्वा विमर्शपूर्णः शाब्दबोध-मीमांसात्मकोऽयं ग्रन्थो विरचितः। धात्वाख्यातार्थविचारात्मके शाब्दबोधमीमांसायाः चतुर्थे भागे धात्वर्थविचारः धातूत्तरतिङर्थविचारश्च क्रियते ग्रन्थकारेण। खण्डेऽस्मिन् नैयायिकानां नव्यमीमांसकानां वैयाकरणानां च मतानि सर्वाणि समालोचितानि दृश्यन्ते। एवं धात्वाख्यातार्थ विषये पार्थसार-मिश्रादयानामन्येषाञ्च विदुषां मतान् सम्यग् विमृश्य अकर्मकधात्वर्थः व्यापारमात्रम् इत्यादिकमत्र प्रस्तूयते ग्रन्थकारेण रामानुजताताचार्य-महाभागेन।[130]

## 12. सिद्धान्तचिन्तामणिः

### प्रणेता आ. श्रीरामप्रसादत्रिपाठी

**(प्रकाशनर्षः - 1987 ख्रिस्ताब्दः सम्पूर्णानन्द सं. वि. वि. वाराणसी)**

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालीयप्राध्यापकेन श्रीरामप्रसादत्रिपाठिना सिद्धान्तचिन्तामणि' इत्याख्यो ग्रन्थोविरचितः। ग्रन्थेऽस्मिन् पाणिनीय अष्टाध्यायां

---

130 शाब्दयोगमीमांसा-सं. ताताचार्यः, रा.सं. सं. दिल्ली. चतुर्थखण्ड, 2008

समुपलब्धमानेषु नियमसूत्रेषु चापवादसूत्रेषु क्रमशः सांङ्गोपाङ्ग दृष्टिपातः कृतः। साम्प्रतिकेऽस्मिन् समये गहनतमे व्याकरणशास्त्रे नव्यन्यायशास्त्रशैल्या नियमपवादसूत्रयोरीदृशं स्वरूपपर्यालोचनं सर्वथा व्याकरणशास्त्रं नूतनया कौशेयशाट्या परिधाप्य सत्करोति ग्रन्थकारः। नियमपवादसूत्राणां च सूक्ष्मतमं परिष्कृतं स्वरूपं जिज्ञासवः शाब्दिका विद्वांस एतदध्ययनेन प्राप्यस्यन्ति नात्र संशयः।

नियमसूत्रस्वरूपालोके प्रथमभागे प्रायेण समेषां नियमसूत्राणां स्वरूपं साकल्येन प्रतिपादितमस्ति त्रिपाठिम-होदयेन। एवमेव अपवादस्वरूपा-लोकविषयेऽपि प्रायशः समस्तानामपवादसूत्राणां च स्वरूपं सविधि पर्यालोचिमस्ति। यथा-'नाज्झलौ इत्यपवादसूत्रम्। तदुत्सर्गसूत्रं चास्ति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति।

तत्र नाज्झलाविति सूत्रं विशेषधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यकतया अपवादशास्त्रम् । तदीयो विशेषधर्मश्च तुल्यास्य-प्रयत्नस्संबन्धेन आकारसहिताज्वि-शिष्टहल्वृत्तिहल्त्वरूपः। तुल्यास्य इति उत्सर्गसूत्रं सामान्य-धर्माश्चच्छिन्नोद्देश्यताकम्। तदीयः सामान्यधर्मश्च तुल्यास्यप्रयत्नत्वसंबन्धेन वर्णविशिष्टवर्णवृत्तिवर्णत्वरूपः । अनयोरेव धर्मयोः क्रमेणोक्तसूत्र-द्वयोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वं बोद्धव्यम्।

एवं चापवादशास्त्रेण (विशेषशास्त्रेण) नाज्झलावित्यनेन उत्सर्गशात्रस्य (सामान्यशास्त्रस्य) बाधो भवति ।

ततश्च-विशेषधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सामान्यधर्मावच्छिने उत्सर्ग-शास्त्रीयोद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छि-न्ने संकोचो भवति। अतश्च अज्भिन्नमज्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णसंज्ञं भवतु। हल्भिन्नं हल्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णसंज्ञं भवतु। इति फलितोऽर्थ उत्सर्गसूत्रस्य ज्ञातव्यः ।

एवमेव 'न विभक्तौ तुस्मा' इत्यपवादशास्त्रीयोद्देश्याता-ऽवच्छेदविशेषधर्माऽवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन हलन्त्यमित्युत्सर्ग-शास्त्रीयोद्देश्यता-

ऽवच्छेदकसामान्यधर्माऽवच्छिन्ने संकोचेन विभक्तिघटकेषु तवर्गसकारमकारेषु हलन्त्यमिति सूत्रेणेत्संज्ञायाः प्रवृतिर्न भवति। अथ च अपवादशास्त्री-योद्देश्यतावच्छेदको धर्मः विशेषधर्मतया व्याप्यधर्मः, उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यता-ऽवच्छेदको धर्मः सामान्यधर्मत्वेन व्यापकधर्मःयत्र यत्र व्याप्यधर्म तत्र तत्र व्यापकधर्मः इत्येवं व्याप्तिरपि प्रदर्शिता ग्रन्थेऽस्मिन ग्रन्थकारेण आचार्य श्रीरामप्रसादत्रिपाठिमहाभागेन ।

## 4. अकारादिक्रमेण प्रमुखशोधप्रबन्धकर्तृणां शोधप्रबन्धैः सह प्रणीता सूची

| **शोधप्रबन्धकाराः** | **शोधप्रबन्धग्रन्थाः** | **प्रकाशकाः/ सम्पादकसंस्था** | रचनाकालः प्रकाशनकालः |
|---|---|---|---|
| अनन्तः के | 'माधवीय धातुवृत्ति-सिद्धान्तकौमुद्योः तुलनात्मकमध्ययनम्' | श्री लाल. ब.शा.सं. वि.वि. दिल्ली, पृ 226/00/ab/Tvy | 1992 |
| आचार्य, पाठकपूर्णिमा | 'पाणिनीयाष्टाध्याय्या परिभाषा-सूत्राणां समीक्षणम् | रायपुर, मध्यप्रदेश | - |
| आर्य, पद्मसिंहः | 'पाणिनीयपद्धतिमा-श्रित्य व्याकरणशास्त्रीय भरतपुरमण्डलस्य रूपवासोपखण्डलोक-भाषायाः समीक्षात्मकमध्यनम् | रा.सं. सं. जयपुरम् | 2002 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| आर्या, सरोजिनी | 'काशिकादृष्ट्यापरिभाषासूत्राणां काशिकास्थ परिभाषाणां समीक्षात्मकमध्ययनम् | श्री. ला.ब.शा.सं. वि. वि. दिल्ली 345 पृ. | 2000 |
| ओझा, डॉ. हृषिकेश | 'ए क्रिटिकल स्टडी ऑफ कात्यायन न्स वार्तिक कैनिटि ऑफ पाणिनिज कारक एण्ड समसूत्र | झरिया, मध्यप्रदेश | - |
| आयंगार, डॉ. वी. कृष्णास्वामी | 'पाणिनीयव्याकरण की भूमिका' (हिन्द्याम्) | रूपाभ प्रिंटर्स, दिल्ली | प्र. सं. 1983 |
| कटारा, नरेशगोपालः | 'परिभाषेन्दुशेखरस्य श्रीब्रह्मानन्दसरस्वती प्रणीतायाः चिठाभा टीकाया, सम्पादनम्' | रा.सं. सं. जयपुर, | 2006 |
| काण्डपाल, नवीनचन्द्रः | 'परिभाषाव्याख्याने नीलकण्ठदीक्षित नागेशभट्टयोर्मतभेदवि मर्शः' | श्री. ला. शा. सं. वि.पी. दिल्ली, पृ.सं.-481 | 1962 |
| कुमार, अरविन्दः | 'कारक चक्र-एक अध्ययन' (हिन्द्याम्) | निर्मल बुक एजेन्सी, कुरुक्षेत्र, | |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | (व्याकरणशास्त्र एवं नव्यन्यायशास्त्र के आलोक) | | |
| कुमार, नरेन्द्र | 'ज्ञापकसंग्रहस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 357 पृ. 019/00/abc/Tvy | 1964 |
| कृष्णा | "मिताक्षरावृत्तेः समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 221 पृष्ठ, 005 OBC/TVY | 2001 |
| गर्ग, डॉ. नमिता | वररुचि एवं हैमचन्द्रविरचित-प्राकृतव्याकरणम्' (हिन्द्याम्) | नाग प्रकाशन, दिल्ली | प्र.सं. 2004 |
| गुप्ता, निर्मलः | शब्दशक्तिविमर्शः | श्री ला.व.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 206 पृष्ठ, 006 abc/TVY | 1999 |
| गोस्वामी, सञ्जयः | 'सिद्धान्तरत्नस्य पाठभेदादि-समीक्षा सहितं सम्पादनम्' | रा.सं.सं. जयपुर | 2002 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| चन्द्र, महेशः | 'रूपमाला प्रक्रिया कौमुद्योस्तुलनात्मकम ध्यनम् | श्री ला.व.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 270 पृष्ट, 025 ab/TVY | 1963 |
| चन्द्रः डॉ. अविनाशः | 'शब्दवृत्तिविमर्शः (अभिधा और लक्षणा शब्दवृत्तियों का गवेष-णात्मक कालक्रमिक एवं तुलनात्मक अध्ययन) (हिन्द्याम्) | वाणी-विनायक प्रकाशन, इलाहबाद | प्र.सं. 2002 |
| चैनानी, डॉ. माया ए. | 'धातुपाठों मे अर्थनिर्देश | विधाप्रकाशन, दिल्ली | 1962 |
| चौधरी, डॉ. अर्कनाथः | मध्यमनोरमायाः पाठभेदादि समीक्षासहितं सम्पादनम् | आयु. हि. सं. पु. भण्डार, जयपुरम् | 1966, 2002 2005 |
| जैन, डॉ. मंजू | 'धात्वर्थ विचारः' (हिन्द्याम्) | संजय प्रकाशन, दिल्ली | प्र.सं. 1967 |
| जोयिस् सदानन्द चिदम्बरः | 'ऐन्द्र ऋग्विधानस्य संपादनं समीक्षात्मकमध्ययनञ्च' | श्री ला.ब.शा.सं.वि. दिल्ली 330 पृष्ठ, 004 ab/TVY | 1996 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| जागिंड, कृष्णगोपालः | परिभाषेन्दुशेखरस्य गदाभूतिटीकयोस्तुलना पूर्वकं समीक्षात्म-कमध्ययनमिति' | रा.सं.सं., जयपुर, | 2002 |
| जाटु, जगदीशप्रसादः | श्रीशेषनारायण प्रणीत-स्य महाभाष्य सूक्ति-रत्नाकरस्य समीक्षा, | रा.सं.सं., जयपुर | 2008 |
| जोशी, अरविन्द कुमारः | 'शब्दकोत्स्तुभस्य विषमपदीटीकाया समीक्षासहितं सम्पादनम्' | रा.सं.सं. जयपुर. | 2005 |
| झा. उदयचन्द्रः | 'धात्वर्थाख्यातार्थल-कारार्थ सुबर्थानाम-र्थानां विषये कौण्डभट्ट नागेशभट्टयोः सिद्धा-न्तानां तुलनात्मक-मध्ययनम्' | श्री ला.ब.शा.सं.वि. दिल्ली 194 पृ.. 007, ab/TVY | 2001 |
| झा, डॉ. उदयकान्तः | 'परिभाषेन्दुशेखरविज याभूत्योः समीक्षा' | विश्वमनीषा, दरभंगा | 1985 |
| झा, डॉ. भोला | 'भाषावृत्ते समीक्षात्मकमध्ययनम्' | - | - |

| | | | |
|---|---|---|---|
| झा, डॉ. सुरेन्द्र | 'भट्टोजिदीक्षितेन नागेशभट्टेन च प्रतिपादितानां केषाञ्चन वैयाकरणसिद्धान्तानां तुलनात्मकमध्ययनम् | नाग प्रकाशन, दिल्ली | - |
| झा, देवकान्तः | 'अभिनवसंस्कृतव्याकरणम्' | पटना | 1994 |
| झा, देवनारायणः | 'महाकवि श्रीहर्षस्या-पाणिनीय प्रयोगः' | अहमदाबाद | 1985 |
| झा. नागेन्द्र कुमारः | 'वैयाकरणभूषणसारे समागतानां विभिन्नदार्शनिक सिद्धान्तानाम् समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि. दिल्ली 2001 पृष्ट, 008, abc/TVY | 1998 |
| झा, नारायण जी | 'परिभाषेन्दुशेखरे गदाभूतिटीक-योस्तुलनात्मकध्ययनम्' | श्री.ला.ब.शा.सं.वि, दिल्ली 300 पृष्ठ, 006, ab/TVY | 1989 |
| झा, पं. कृष्णकान्तः | 'सन्धिप्रभा' | वाराणसी | 1992 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| झा.पं. तुलाकृष्णः | 'ऋग्वेदीयो नामधातुः' | दरभंगा | 1989 |
| झा, बालगोविन्दः | 'समासदर्शिका' | पटना | 1981 |
| झा, बिकाउ | 'नियमविचारः' | दरभंगा | 1994 |
| झा. विनोदकुमारः | 'तृतीयाध्यायस्थसूत्राणां महाभाष्य दृष्ट्याविवेचनम्' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि. दिल्ली 207 पृष्ठ 011/TVY. | 1999 |
| झा. विनोनानन्दः | 'श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितकृतायाः सिद्धान्त-कौमुद्याः पञ्चसन्धिपर्यन्त योस्तत्त्वबोधिनीलक्ष्मी टीकयो समीक्षात्मकमध्यनम्' | श्री. ला.व.शा.रा.सं. वि.पी... दिल्ली, 304 पृष्ठ 012 ab/TVY | 1993 |
| झा. वीरेन्द्रकुमारः | 'वैयाकरणनये वृत्तिविमर्श' | श्री. ला.ब.शा.रा.सं. वि.पी.. दिल्ली, 285 पृष्ठ 013 abc/TVY | 1999 |
| झा, वेदानन्दः | 'शब्दब्रह्मवादस्योद्गमो विकासश्च' | | 1982 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| झा. रघुनाथः | 'हलन्तलिङ्गत्रयस्य तत्त्वबोधिनी' लघुशब्देन्दुशेखरयोः तुलनात्मकमध्ययनम् | श्री. ला.ब.शा.रा.सं. वि.पी.. दिल्ली | 1993 |
| झा, रामनारायणः | 'सिद्धान्तकौमुदीतद्धित प्रकरणस्थ तत्त्वोधिनीबालमनोर माटीकयो- स्तुलनात्मकमध्ययनम्' | श्री. ला.ब.शा.रा.सं. वि.पी., दिल्ली, 317 पृष्ठ | 1993 |
| झा. सदानन्दः | 'सिद्धान्तकौमुद्या बालमनोरमा- तत्त्वबोधिन्योर्वैमत्यम्' | वेंकटेशः प्रकाशन, दिल्ली | |
| झा. सुरेन्द्रः | भट्टोजिदीक्षितेन नागेशभट्टेन च प्रतिपादितानां केषाञ्चन वैयाकरण सिद्धान्तानां तुलनात्मकमध्ययनम् | नाग पबिलशर्स, | प्र.सं. 1968 |
| झोपाख्य, प्रमोद कुमारः | 'मम्मटनागेशभट्टयोः शब्दशक्ति विषयकं विवेचनात्मकमध्ययनम् | श्री. ला.ब.शा.रा.सं. वि.पी., दिल्ली, 205 पृष्ठ 015 abc/TVY | 1997 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| ठक्कुर, ध्रुवकान्तः | 'व्याकरणशास्त्रीयपरिभाषा | दरभंगा | 1986 |
| ठक्कुर, रमाकान्तः | 'प्रबन्धामृतम्' (ग्रन्थः) | ---- | 1955 |
| ठक्कुर, सुधीनारायणः | 'प्रौढमनोरमाशब्दरत्न योर्विचार-भेदानां युक्तायुक्तत्वसमीक्षा | स्वयमेव लेखकेन प्रकाशितः 5/48, त्रिपुराभैरवी, वाराणसी | 1977 |
| डॉ. मंगलारामः | 'संस्कृत व्याकरण की दार्शनिक मीमांसा' (हिन्द्याम्) | राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर | प्र.सं. 14 अगस्त 1995 |
| त्रिपाठी, गीतारामः | 'व्याकरणशास्त्रीय-पद-पदार्थ संबंध विमर्श' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 315 पृष्ठ 019 ab/TVY | 1993 |
| त्रिपाठी, डॉ. विजय प्रसादः | 'समासवृत्तिविमर्शः' | सं.सं.वि.वि. वाराणसी | 1991 |
| त्रिपाठी डॉ. विद्याकान्तः | 'वाल्मीकि रामायण के आर्ष प्रयोगो का अध्ययन' | सामरवार, मध्यप्रदेश | |

| | | | |
|---|---|---|---|
| त्रिपाठी भागीरथ प्रसादः | 1. धात्वर्थ-विज्ञानम्<br>2. संस्कृतवाङ्मयमन्थनम् (शोधनिबन्ध-संग्रहः)<br>3. पाणिनीय धातुपाठसमीक्षा | वाग्योग चेतनापीठम्, वाराणसी<br>वाराणसी | 1990<br>प्र. का. 1985<br>द्वि. भा. 1986 |
| त्रिपाठी, राजनाथः | 'नागेशकृतिषु तन्त्रस्य प्रभावः | सम्पू.सं.वि.वि. वाराणसी | 1988 |
| त्रिपाठी, रामप्रसादः | 'पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा' (द्वितीयसंस्करणम्) | सं.सं.वि.वि., वाराणसी | 1997 |
| त्रिपाठी, सुदर्शनः | 'वृत्तिविमर्शः' | श्री ला.ब.शा.सं.वि.वि.. दिल्ली, 245 पृष्ठ, 017ab/lVY | 1992 |
| त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणिः | 'निपातार्थनिर्णयः' | सम्पू.सं.वि.वि., वाराणसी | 1990 |
| दयालु, विश्वम्भरः | पाणिनिप्रोक्तसंज्ञाविषये भट्टोजिदीक्षित नागेशभट्टयोर्मतभेदविमर्शः | श्री ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 256 पृष्ठ, 018 abc/TVY | 1999 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| द्विवेदी, जानकी प्रसादः | 'कातन्त्रव्याकरणविमर्शः' | सम्पू. सं.वि.वि., वाराणसी | 1995 |
| पाठक, गिराकान्तः | श्रीहरिनामामृत व्याकरणस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री ला.ब.शा.सं.वि.वि., दिल्ली, 194 पृष्ठ | 1980 |
| पाठक, राजीव कुमारः | 'नामार्थसुबर्थयोर्विषयोः कौण्डभट्टनागेशभट्टयोर्मतभेदविमर्शः' | श्री ला.ब.शा.सं.वि.वि., दिल्ली, 02/abc/TVY | 1996 |
| पाठक, डॉ. उमा | 'पाणिनिज एटीयेस ऑफ पूर्वकृदन्त ए क्रिटिकल इस्टडी' | राँची | - |
| पाठक, डॉ पुरुषोत्तमप्रसादः | नागेशमते परिभाषाणां विवेचनम्' | ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली | प्र.सं. 1965 |
| पाठक, डॉ. मधुकरः | 'पाणिनीय शिक्षायाः शिक्षान्तरैः सह समीक्षा' समीक्षात्मकग्रन्थः' | वाराणसी | प्र.सं. 1972 |
| पाठक, डॉ. मनीषा | 'पाणिनीयाष्टाध्याय्या तद्धित-सूत्राणां समीक्षणम्' | रायपुरस्थ संस्कृत महाविद्यालयः | - |

| | | | |
|---|---|---|---|
| पाठक, डॉ. नन्हकूराम | 'शाकटायन व्याकरण (अभिनव) में प्रयुक्त पारिभाषिक संज्ञाओं का आलोचनात्मक अध्ययन' | बिलासपुर, मध्यप्रदेशः | |
| पाण्डेयः किशोरचन्द्रः | पाणिनीय व्याकरणेयोगविभागविमर्शः | वाराणसी | 2001 |
| पाण्डेय, डॉ. कमला प्रसादः | 'पाणिनीय और सारस्वतीय पारिभाषिक संज्ञाओं का तुलनात्मक अध्ययन' (हिन्द्याम्) | भारतीय विद्याप्रकाशन | प्र.सं. 1966 |
| पाण्डेय, डॉ. देवशरणः | 'सारस्वत व्याकरण में पारिभाषिक संज्ञाओं का उद्भव और विकास' | बिलासपुर, मध्यप्रदेश | - |
| पाण्डेयः, श्रीकान्तः | 'व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या संबन्ध-स्वरूपपर्यालोचनम्' | विद्यानिधि प्रकाशनम्, दिल्ली | 1984 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| पाण्डेय, श्रीप्रेमकुमारः | 'लघुत्रयी में प्रयुक्त कृदन्तपदों का समीक्षात्मक अध्ययन' | हजारीबाग | - |
| पावटे म. देव. | 'पाणिनीय अष्टाध्याय्यामधिकृत्य - शोधकार्यम्' | महाराष्ट्र, | - |
| प्रज्ञाचक्षुः, शीतलाप्रसादो जायसवालः | वैयाकरणसिद्धान्त लघुमञ्जूषायाः स्फोटान्तभागीयरत्नप्र भाटीकायाः समालोचनात्मकमध्यय नम् | परमलपब्लिकेशन्स, दिल्ली | 1994 |
| बादाम, श्यामलालः | 'दीक्षितनागेशयोर्मतेन स्फोटनामार्थ योस्तुल-नात्मकमध्ययनम्' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी दिल्ली, 246 पृष्ठ 022/bbc/TVY | 1996 |
| बाला, डॉ. शशि | 'भट्टिकाव्य एवं पाणिनीय व्याकरण का तुलनात्मक अध्ययन' | विद्यानिधि प्रका. दिल्ली | प्र.सं. 1964 |
| बैरवा, प्रभुदयालः | 'पाणिनीय व्या. शा. पद्धतिमाश्रित्य | रा.सं.सं. जयपुरम् | 2004 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | लालसोटलोकभाषाया समीक्षात्मकमध्ययनम्' | | |
| भारद्वाज, रामवकीलशर्मा | 'सारस्वतचन्द्रिका लघुसिद्धान्त कौमुद्योतिङन्तकृदन्तर हितयोः तुलनात्मक अध्ययन' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी दिल्ली, 202 पृष्ठ 023/abc/Tvy | 1994 |
| महाजन, शकुन्तला | पाणिनीय व्याकरणे आगमानुशासनानां समीक्षात्मकमध्ययनम् | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली. 287 पृष्ठ024/TVY | 1988 |
| मिश्रः आचार्य लक्ष्मीकान्तः | 'पाणिनीयाष्टाध्याया विभाषासूत्राणां समीक्षणम् | जबलपुर, मध्यप्रदेशीय | - |
| मिश्र, आद्याप्रसादः | 'प्रक्रियाकौमुदीविमर्शः' | सम्पू. सं.वि.वि. वाराणसी | 1966 |
| मिश्रः, उमेशचन्द्रः | 'काव्यशास्त्राध्ययने शब्दशास्त्रव्युत्पत्ते रूपयोगस्य समीक्षात्मकमध्ययनम् | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली. 307 पृष्ठ026,0b/TVY | |
| मिश्रः डॉ. गोपालः | 'व्युत्पत्तिवाद का समीक्षात्मकमध्यनम्' | राज. ग्र. जोधुपरम् | 1996 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| मिश्रः, डॉ. रामनारायणः | 'पुराणों में उल्लिखित व्याकरण शास्त्रीय सामग्री का समीक्षात्मक अध्ययनम् (अग्निपुराण व नारदपुराण के विशेष आलोक में) | विलासपुर मध्यप्रदेशीय | - |
| मिश्र, डॉ. सुशीलचन्द्रः | 'वाक्यपदीयानुसारेण दर्शनान्तरीय तत्त्वानां तुलनात्मकं समीक्षणम्' | मध्यप्रदेश | - |
| मिश्रः, डॉ. हर्षनाथः | 'चान्द्रव्याकरणवृत्ते समालोचनात्मक-मध्ययनम्' | श्री लाल. ब.शा.सं. वि.पी. दिल्ली | 24 अक्टूबर, 1974 |
| मिश्रः देवस्वरूपः | 'महाभाष्यनिगूढाकूतयः ' | सम्पू. सं.वि.वि., वाराणसी | 1978 |
| मिश्रः परमानन्दः | महाभाष्यवर्त्तिनवाह्निकपर्यन्तदार्शनिक तत्त्वानां समीक्षणम्' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.पी. दिल्ली. 480 पृष्ठ027,abc/ TVY | |
| मिश्र, मोहनलालः | 'महाभाष्यस्य प्रथमाध्यायस्य | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.वि. दिल्ली. 262 पृष्ठ 02 | 1993 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | चतुर्थाह्निकपर्यन्तयोः प्रदीपविमलाटीकयोस्समीक्षात्मकमध्ययनम्' | B/TVY | |
| मिश्रः, राजधरः | 'पुरुषोत्तमदेवकृत परिभाषावृत्ति-नागेशभट्टकृतपरिभाषेन्दुशेखरयोः तुलनात्मकमध्ययनम्' | श्री. ला.ब.शा.सं.वि.वि. दिल्ली. 235 पृष्ठ 026.abc/TVY | 1995 |
| मिश्र, राधेश्यामः | व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या जातिस्वरूप विमर्श' सं सं वि. वि. विद्यावारिधीत्युपाधये प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः) | शिव संकटहरणार्द संस्कृत महा.वि.सकाहा, हरदोई | 2027 वै.क्र. |
| मिश्र, रामनारायणः | स्फोटमीमांसा' | सम्पू.सं.वि.वि., वाराणसी | 1991 |
| मिश्र, राममनोहरः | 'भूषणसार-परमलघुमञ्जूषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा' | सम्पू.सं.वि.वि. वाराणसी | 1983 |
| मिश्र, श्रीधरः | 'अजन्तलिङ्गाश्रयस्य | श्री लाल. | 1992 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | तत्त्वबोधिनी लघुशब्देन्दुशेखरयोः तुलनात्मकमध्ययनम्' | व.शा.सं.वि.पी. दिल्ली, 226 पृष्ठ, 03006/TVY | |
| मिश्रः, (हर्षनाथ मिश्रः निर्देशकः) | व्याकरणमहाभाष्यस्य तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादस्यानुवादः समीक्षा च' | श्री ला. ब.शा.सं.वि.वि. दिल्ली. 664 पृष्ठ, 036/TVY | 1980 |
| मिश्रः शेषनाथः | 'शब्दानुशासने उत्सर्गापवादविमर्शः' | सम्पू, सं.वि.वि. वाराणसी | - |
| योगी, कमलचन्द्रः | 'व्याडिकृतस्य परिभाषासूचनस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री ला. ब.शा.सं.वि.वि. दिल्ली, 122 पृष्ठ | 1993 |
| वेदालंकार, डॉ. रघुवीरः | काशिका का समालोचनात्मक अध्ययन' (हिन्द्याम्) | नाग प्रकाशन, दिल्ली, | प्र.सं. 1977 |
| राय, केशवकुमारः | 'व्याकरण मीमांसान्यायदर्शनाऽभिम-तसुबर्थानां सर्वेक्षणम्' | श्री ला. ब.शा.सं.वि.वि. दिल्ली, 264 पृष्ठ 031/abc/TVY | 1991 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| शर्मा, अनिलकुमारः | 'उज्जवलदत्तजाजलिकृत पत्र पाद्युणादिसूत्रवृतेः समीक्षा सहितं सम्पादनम्' | रा.सं.सं. जयपुरम् | 2008 |
| शर्मा, ईश्वरः | 'सिद्धान्तकौमुदी की वैदिक प्रक्रिया- एक समीक्षात्मक अध्ययन' (हिन्द्याम्) | परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली | प्र.सं. 1983 |
| शर्मा, कुमार मुकेशः | 'पाणिनीयपद्धतौ संङ्गणकोपयोगः समीक्षा' | रा.सं.सं. जयपुरम् | 2003 |
| शर्मा, कीर्तिकान्तः | 'व्याकरणमहाभाष्ये समुदाहृतवैदिक - प्रतीकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्' | श्री.लाल.ब.शा. स. वि. दिल्ली 406 पृष्ठ | 1991 |
| शर्मा, गजानन्दः | पं. काशीनाथ विरचिताया धातुमञ्जर्याः समीक्षासहितं सम्पादनमध्ययनं च | रा.सं.सं., जयपुर | 2005 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| शर्मा, जवाहरलालः | 'काशिकावृत्ति भाषावृत्तयोरतुलनात्मक - मध्ययनम्' | श्री.ला.व.शा.स.वि.दिल्ली 301 पृष्ठ | 1993 |
| शर्मा, ज्ञानेन्द्रः | तृतीयाह्निकयावन्महाभाष्य विमलाद्योतटीकयोस्तुलनात्मक- मध्ययनम् | श्री.ला.ब.शा.स.वि.दिल्ली 253 पृष्ठ, 034 ab/TVY | 1993 |
| शर्मा, डॉ. लेखराजः | 'पुरुषोत्तमदेवकृत-'भाषावृत्ति' का विवेचनात्मक एवं तुलनात्मक अध्ययन' (हिन्द्याम्) | ज्ञानशीष प्रकाशन हिमाचल प्रदेश | प्र.सं. 1997 |
| शर्मा, डॉ. दीप्तिः | 'व्याकरणिक कोटियों का विश्लेषणणात्मक अध्ययन (हिन्द्याम्) | बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी | प्र.सं. 1975 |
| शर्मा, द्वारकाप्रसादः | 'परिभाषेन्दुशेखरपरिभाषाप्रदीपार्चिषोः तुलनात्मकध्ययनम्' | रा.सं.सं. जयपुर | 2007 |
| शर्मा, मनीषः | 'परिभाषेन्दुशेखरस्य परिभाषार्थमञ्जरी | रा.सं.सं., जयपुर | 2008 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| | टीकायाः समीक्षात्मकमध्ययनम्' | | |
| शर्मा, वैकुण्ठनाथः | 'धातुगतानामित् संज्ञकवर्णानां फल समीक्षा' | श्री ला.ब.सं.वि. पी. दिल्ली 2/4 पृष्ठ | 2001 |
| शर्मा, रघुनाथः | 1. वाक्यपदीय पाठभेदनिर्णयः (प्रथमोभागः) 2. वाक्यपदीय पाठभेदनिर्णयः (द्वितीयोभागः) (सहायकसम्पादक : नरेन्द्रनाथ पाण्डेय) | सं.वि.वि. वाराणसी 1980 | 1991 |
| शर्मा, राजेन्द्रकुमारः | 'धात्वर्थविमर्शः' | श्री ला.ब.शा.सं.वि. दिल्ली 400 पृष्ठ | 1984 |
| शर्मा, रामबाबू | वैयाकरणभूषणसारशब्दशक्ति प्रकाशिकयोस्तुलनात्मकमध्ययनम् | रा.सं.सं., जयपुर | 2007 |
| शास्त्री, डॉ. | संस्कृत व्याकरण में गणपाठ की भूमिका | भारतीय प्राच्य विद्या, | प्र.सं. 2018 वैक्र. |

| | | | |
|---|---|---|---|
| कपिलदेवः | और आचार्य पाणिनि (गणपाठानामेकं तुलनात्मकमध्ययनं) | प्रतिष्ठान, अजमेर | |
| शास्त्री, डॉ. श्रीवन्स | 'हेलराज का व्याकरण दर्शन को योगदान' (हिन्द्याम्) | विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली | - |
| शुक्लः, आचार्य रामपालः | पाणिनीयाष्टाध्याया अधिकार-सूत्राणां समीक्षणम् | जबलपुर, मध्यप्रदेशः | - |
| शुक्लः, कालिका प्रसादः | 'वैयाकरणानाम् अन्येषां च मतेन शब्दस्वरूपवच्छक्तिविचारः' | सम्पू. सं.वि.वि., वाराणसी | 1976 |
| शुक्ल, गणेशकुमारः | परिभाषेन्दुशेखरस्य भूतिविजया टीकयोः कतिपयविशिष्टस्थलानां तुलनात्मकमध्ययनम् | श्री.ला.ब.शा.स.वि., दिल्ली 226 पृष्ठ, 036 abc/lVY | 1994 |
| शुक्ल डॉ नरेन्द्रप्रसादः | 'पाणिनीय व्याकरण में प्रयुक्त प्रत्याहारों का आलोचनात्मक अध्ययनं' | बिलासपुर, मध्यप्रदेश | - |

| | | | |
|---|---|---|---|
| शुक्ल, डॉ. भगवतशरण | परिभाषार्थ चन्द्रिका | इलाहबाद | 2004 |
| शुक्ल, रजनीकान्तः | 'कारकप्रकरणस्थ सूत्रव्याख्याने भट्टोजिदीक्षितनागेशभट्टयोर्मतभेद विमर्शः | श्री.लाल.व.शा.स.वि.दिल्ली 505 पृष्ठ, 040 ab/TVY | 1991 |
| शुक्ल, रामकिशोरः | 'व्याकरणशास्त्रे लौकिकन्यायानामुपयोगः' | सम्पू सं. वि. वि. वाराणसी | 1992 |
| शुक्ल, श्रीप्रकाशः | 'पाणिनीय व्याकरण एवं अग्निपुराण में निरूपित व्याकरण' (हिन्द्याम्) | जे.पी. पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली | प्र.सं. 1990 |
| श्रीमति, बिन्दुः | 'सिद्धान्तचन्द्रिकायाः पाठभेदसमीक्षा सहितसम्पादनम्' | रा.सं.सं., जयपुर | 2002 |
| सिंह, कुमरः | 'व्याकरणाभिमतवाक्तत्त्वस्य मधुसूदन ओझाभिमतवाक्तत्त्वेन सह समीक्षणम्' | रा.सं.सं., जयपुरम् | 2008 |

| | | | |
|---|---|---|---|
| सिंह, कौशलेन्द्रकुमारः | 'पाणिनीयसूत्रेषु नार्थसमीक्षा' | श्री.लाल.ब.शा.स.वि.दिल्ली 318 पृष्ठ, 041 abc/TVY | 1999 |
| सिंहः, डॉ. पर्णदत्तः | 'व्याकरणशास्त्रीय परिभाषाएँ' एक अनुशीलन- 'परिभाषेन्दुशेखर के आधार पर' (हिन्द्याम्) | कला प्रकाशन, वाराणसी | प्र.सं. 1999 |
| सिंहः, डॉ. सुधाः | 'महाभाष्य व्याकरणदर्शन का स्रोतग्रन्थः' (हिन्द्याम्) | इमेज ग्राफिक्स इंडिया | प्र.सं. 2001 |
| सिंहः बदरीनाथः | 'शाब्दबोधविमर्शः' | लेखकेन प्रकाशितः डी-43/20 गोदौनिया वाराणसी | - |
| सैनि, कुमार राजेन्द्रः | 'परिभाषेन्दुशेखरस्यत्रिपथगाटीकायाः समीक्षात्मकमध्ययनम्' | रा.सं.सं., जयपुरम् | 2002 |
| सैनि, कैलाश चन्द्रः | 'श्री हरिभास्कराग्निहेतृ प्रणीतस्य परिभाषाभास्करस्य समीक्षासहित-सम्पादनम्' | रा.सं.सं., जयपुरम् | 2004 |

## 5. अकारादिक्रमेण लघुशोधप्रवन्धकर्तृणां लघुशोधप्रवन्धैः सह प्रणीता सूची

| प्रणेता | लघुशोधप्रवन्धग्रन्थाः | प्रकाशकाः/रचनाकालः |
|---|---|---|
| 1. अग्निमित्रः | 'परम्परागत विद्यालयों के स्नातकस्तरीय व्याकरणिक एवं व्याकरणेतर छात्रों के संस्कृत अभिज्ञान का तुलनात्मक अध्ययन' | श्री ला.व.शा.सं. वि.वि. दिल्ली 2002-03 |
| 2. उपाध्याय, महेन्द्रः | 'संस्कृतव्याकरणस्य प्रमुखग्रन्थेषु शिक्षणाधिगमप्रक्रिया-सम्बद्ध सिद्धान्तानां शिक्षाशास्त्रदृष्ट्या अनुशीलनम्' | श्री ला. ब.शा.सं.वि. वि. दिल्ली-1976-68 |
| 3. कुमार, अनिलः | 'संस्कृतभाषायाः व्यवहारिकीभाषाभवितुमागतानां समस्या-नामन्वेषणं तथा च तासामन्वेषणात्मकानि समाधनानि' | श्री ला. य.शा.सं.वि. वि. दिल्ली-2003-04 |
| 4. चौधरी सोहन | 'संस्कृत के प्रमुख व्याकरण ग्रन्थों में भाषा-शिक्षण के विविध उपागमों का समीक्षात्मक अध्ययन' | श्री ला. ब.शा.सं.वि. वि. दिल्ली-1967-68 |
| 5. मिश्रा सजू | 'संस्कृतव्याकरण अधिगम हेतु संगणक आधारित अनुदेशनः स्वरसन्धि के विशेष संदर्भ में' | श्री लाल ब.शा.सं.वि. वि. दिल्ली-2002-03 |

**(इति चतुर्थोऽध्यायः)**

❖ ❖ ❖